

Vykypěl, Bohumil

Tituli Baltici

In: Vykypěl, Bohumil. *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích : etymologie jako pomocná věda historická*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova universita, 2004, pp. 181-210

ISBN 8021033770

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123470>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Tituli Baltici

I. Rex

A. rex I: lit. *kùnigas*, lot. *kùngs*; stpr. *waldniku*

Jedním z dílčích procesů, které byly součástí transformace někdejších gentes ve středověké politické jednotky, je vznik nového typu suverénního vládce. Poměr mezi vládcem nového typu a společností, které vládne, je přesně opačný, než jaký byl dříve. Zatímco vládce staršího typu (rex I) byl pouze jedním z prvků struktury společnosti, jejíž strukturní princip byl na něm nezávislý, odvozují se vztahy ve společnosti nové právě od vládce nového typu (rex II). Počátky těchto změn nacházíme v 2. pol. 5. stol. v merovejské francké říši. Krystalizačním center nicméně bylo více a vždy je nutno počítat jak s přejímáním modelů, tak i s vnitřními zdroji.

Pokud jde o baltický kulturně-jazykový okruh, hledáme-li pojmenování pro rex I, jsou předními kandidáty na kontinuanty takového výrazu lit. *kùnigas* ‚kněz‘ a lot. *kùngs* ‚pán‘. Nejdříve si ale představme materiál, s nímž budeme pracovat:

Ia.

lit. *kùnigas* ‚kněz, duchovní‘ (už MŽ), ve starším jazyce je okrajově doložen i význam ‚pán‘ (v. LKŽ: VI, 893):

1572 : *herzigui, kunnigui jr weschpatta, Albrechta Fridricha / fursten vnnd hern, hern Albrecht Fridrichen; kunnigaiszui, kunniguy, jr panuy Sigmuntay, augustuy / fursten vnnd hern, hern Sigismundo Augusto* (v. Gerullis 1926: 294n)

C I (908) *Herr. Wießpats, Pónas, Kùnnigas*

KIG 24 (1653): *Kunigas Dominus*, KIC 106 (1654): *Nèra kúnigo tenai / der Herr ist nicht da*

MŽ, R: *Jau dabar ir ponus kunigais pagauna vadyt.*¹³³

K 210: „früher bedeutete *kùnigas* einfach: Herr“.

Ve starším jazyce je doloženo i f. *kùnigé* ‚kněžna‘ (MŽ 57: *Duok kunigei sveikataų*, SP I 222: *Nuteka ažu kunigaikščio, vadinasi, kunige*, SD 138: *Kšiežna /*

¹³³ Nesselmann (1851: 210): „*Kùningas*, o, m. gew. *Kùnigas*, *Kùnig's*, jeder vornehme Herr, bes. aber der Pfarrer. *Pon's kùnig's*, die gewöhnliche Anrede an den Pfarrer. Plur. *Kùninigai*, die Herren, die Vornehmen. *Kuning's* ist mehr als *Ponas*, daher die Phrase bei M. *Jau dabar ir Ponus Kùnigais pagàuna wadinti*, nun fängt man schon an auch die *Pon's* (die kleinen Herren) *Kunig's* zu nennen.“

Principis uxor, princeps / Kunigie, SD¹ 67: *Kšiežna / ducissa, principissa / kunigie*; sr. LKŽ: VI, 893). I u dalších derivátů je ve starším jazyce doložen světský význam: *kunigáuti* ‚být knězem‘, st. i ‚panovat‘ (MŽ 421), *kunigiškas* ‚kněžský‘, st. i ‚knížecí‘ (DP 27), *kunigystà* dial.-lid. ‚baudžiava, nevolnictví, nevolnické povinnosti‘, st. i ‚panování, panství, říše‘ (BP II 117, DP 226), ‚kněžství‘ (DP 465, MT 18), *kunigỹstè* ‚kněžství‘, dial.-lid. ‚baudžiava, nevolnictví, nevolnické povinnosti‘, st. i ‚panování, panství, říše‘ (SP II 204, DP 524, R), ‚knížectví‘ (SD¹ 67, SD 138) (v. LKŽ: VI, 893–895).

Ib.

kuningas ‚kněz, duchovní‘ je doloženo fragmentárně:

C II 237: *Priester / Plebónas Klebonas Kunningas*, ale II, 204: *Pfarrer / Klebónas Kunnigas*

Lysius 1719: 13, 2 *Penkios Dális Katgismo/ su iþguldimu Kuningo/ Lutteraus.*

Die fünf Stücke des / Catechismi mit der Ausle=/gung des Herrn Lutheri, 57, 19 O tawę, Kunninge und bitte Euch (osloveným je spovědník) (ale 73, 17: *Kunnigus Wyresnūsus Die Eltesten*)

R, N, K 210 („in manchen Gegenden das, was *kuningas*“)

dial. (Šiluva).

kunings tv.:

JV 498 (*Éjna kuniņgs*, ale v 2. a 3. strofě je *Kuniņgs*), dial. (Šiaulėnai, západozem., sr. Gerullis 1930: 23)

deriváty:

kuningáikštè ‚kněžna‘ (C I 749 *Kuningaikštè tarp pagonų / Eine Fürstin unter den Hayden*, ale I 748: *Fürst Kunnigaikštis*), *kunigỹstè* ‚knížectví‘ (C I 558, 749), ‚kněžství‘ (C II 237).

(V. LKŽ: VI, 895n)

II.

lot. *kūngs* ‚pán‘ (doloženo od počátku písemných památek), *triju kungu diena, trijkungu diena* ‚svátek tří králů‘ (v. Mühlenbach-Endzelin 1923–32: IV, 234, Stender 1789: II, 361), *liēl(s)kungs* ‚(někdejší) kuronský vévoda‘ ‚(vyšší) šlechtic‘, v Livonsku dříve i o významném měšťanovi (v. Mühlenbach-Endzelin 1923–32: II, 500, LLVV: IV, 675; Mancelius 1638: 68: *ein Fürst Leelskunx*, Stender 1789: I, 124: *Leelskungs Fürst, Herzog, it. jeder großer Herr*), f. *kūndze* ‚paní‘.

Stlit. *kūnigas* vykazuje dualitu významu: vedle významu ‚pán/dominus (častěji o duchovních osobách, ale také o osobách světských)‘ lze předpokládat i význam ‚princeps‘, v historické době ovšem doložený jen v derivátech (*kūnigè*, *kunigỹstè*). Lze se tak domnívat, že protolit. *kunigas* odpovídalo ve svém užití stokr. (výchoosl.) князь: platilo jak o (některých) urozených lidech, tak i o panovníkovi.

Až do konce 1. pol. 13. stol. tvořil Litvu velký počet samostatných území; její jednota byla jen etnická a kulturní, daná společným původem a podobnými

životními podmínkami. Přinejmenším až do pol. 13. stol. je tedy nutno počítat s několika vládci – suverény (sr. k tomu i Paszkiewicz 1930). Cizí názvy nositelů takové moci jsou různé (*regulus, capitaneus, rex, princeps, senior, dux, konig, praefectus*). Významné je, že tito regionální vládci se v ruských prameňech nazývají *князь*, mocnější z nich *великий князь* a *князь* je také označením urozců. (Sr. Avižonis 1932: 18–22, 29.) Hodno pozornosti je Avižonisovo (1932: 22n) vysvětlení skutečnosti, že litevští vládcové tohoto typu byli nazýváni *konig* nebo *rex*: důvodem prý bylo podobné znění litevského a německého výrazu, tedy lit. *kuni(n)gas* a něm. *kuni(n)g*. (Sr. k tomu i Wenskus 1968: 8n.)

Později mohl být panovník v případě potřeby odlišen adjektivním atributem *didŷsis*, tedy *magnus* – rovněž toto odpovídá východosl. úzu (*великий князь*).¹³⁴ (Stálým titulem litevského vládce se *magnus dux* ovšem stal až od 30. let 15. stol.; sr. k tomu Adamus 1930.) Po začlenění litevského státu do prostoru západní kultury (tj. od konce 14. stol.) byl litevský panovník zařazen na úroveň *knížetel/vévody* (*princeps/dux*), a otevřela se tak možnost k sémantickým posunům podle polského vzoru: podle p. *ksiadz* ‚kněz‘ vs. *księzę* ‚kníže/vévoda‘ vzniklo i lit. *kūnigas* vs. *kunigáikštis*. V historické době tak v sémantice lit. *kūnigas* už převažuje význam ‚kněz, duchovní‘, reliktové existuje i význam ‚pán‘.¹³⁵ Význam ‚princeps/dux‘ je doložen už jen v derivátech, protože výraz *kūnigas* byl z tohoto významu už zcela vytlačen výrazem *kunigáikštis*. Sekundárně pak byly (na rozdíl od polštiny!) rozlišeny významy ‚dux‘ a ‚princeps‘, a to výrazem *ercogas*, přejatým z něm. *Herzog*; ve slít. se u *kunigáikštis* ještě objevují oba významy.

Na tomto pozadí lze dobře vysvětlit lot. situaci: budeme-li pro protolot. rovněž předpokládat sémantickou dualitu ‚dominus‘/‚rex/princeps‘, pak lze lot. *kūngs* vyložit jako převážení prvního a zánik druhého významu. Stopou druhého významu může být uvedené *trijkungu diena* ‚svátek Tří králů‘ a *liel(s)kungs* ‚Fürst, Herzog‘.

Poučné je srovnání s kontinuanty psl. **кнѣдзь*. Nacházíme zde totiž zajímavé paralely. Předně je to samotný (oprávněný) předpoklad výchozí sémantické duality: také o psl. **кнѣдзь* se lze domnívat, že fungovalo jako čestný (úctu vyjadřující) atribut, vztahující se jak na panovníka, tak i na jiné, nevládnoucí urozence. Vedle toho lze v historické době pozorovat obdobné způsoby eliminace tohoto dvojího užití. Litevština zde vykazuje dvě fáze paralelnosti: a) „pravoslavnou“, tj. dvojí užití: jak o panovníkovi, tak o některých urozcích; b) „polsko-katolickou“: *kūnigas* ‚dominus‘ se začíná rezervovat pro duchovní, patronymikon (?) *kunigáikštis* se užívá o litevském panovníkovi a zá-

¹³⁴ Povaha moci litevského velikého knížete a jeho vztah k jednotlivým údělným knížatům se ovšem liší od ruských poměrů v době údělů: litevský velkokníže byl skutečně mocnější než ostatní (v. k tomu Avižonis 1932: 138n).

¹³⁵ Příznačné je, že vokativ *kunige* překládá ve Vln (30, 1; 31, 23) něm. *Herr* (oslovován je zpovědník). Úzus je tedy takový, že laik je oslovován *pone* nebo *viešpatie*, duchovní *kunige*. Ještě Lysius (1719/1993: 13, 2) překládá *mit der Auslegung des Herrn Lutheri* jako *su iŷguldīmu Kuningo Luteraus*.

roveň nabývá hierarchické hodnoty ‚princeps/dux‘. Lotyšská situace se na první pohled shoduje s lužickou (lot. *kùngs* ‚pán‘ ~ hl. *knjez*, dl. *kněz* tv.), ale *trijkungu diena* a *liel(s)kungs* naznačují, že stavu v prehistorické době je paralelní spíše situace polabská: plb. *ʹenqdz* ‚král‘, ‚šlechtic‘ (sr. i plb. *sĭjōtā tari ʹenqdzaj* ‚svatí tři králové‘; v. Olesch 1983–87: III, 1266). V obou případech je nápadná podobnost osudů komunit mluvčích srovnávaných balt. a sl. jazyků: lit. a p. reflektují situaci mluvčích s vlastním státem, začleněným do širšího celku, zatímco lot., luž. a plb. odrážejí situaci komunit bez vlastního státu.

Tolik lze o lit. a lot. slově říci na základě interní rekonstrukce, resp. na základě srovnání se sl. výrazy plnicími obdobné funkce. Nyní vyvstává otázka jejich vnějších vztahů genetických (zatím byla řeč o vnějších vztazích typových).

Je zjevné, že posledním pramenem balt. slov jsou germ. jazyky, není ale shody v určení cesty přejetí. Při hledání pramene přejetí je zásadním požadavkem, aby u něho existovala ona výše popsaná funkčně-sémantická dualita, jinak nelze dost dobře vysvětlit její přítomnost u balt. slov: v lit. je sice možné uvažovat o její iniciaci východosl. (stukr.-stbr.) vlivem, pro lot. však s tímto počítat nelze.

V těchto souvislostech je zřejmě nepravděpodobné přejetí ze sthn. *kunig* (Mühlenbach–Endzelin 1923–32: II, 315, Sehwers 1953: 61, Fraenkel 1962–65: I, 310, Karulis 1992: I, 443), které by lit. *kùnigas* a lot. *kùngs* hláskově odpovídalo nejlépe. Rovněž Būga (1922: 69n) a Ekblom (1957) mají přejetí za pozdní (nejdříve kolem r. 1200) a spojují je se začínající německou kolonizací. Tento výklad však nevyhovuje jak sémanticky, tak co do reálií. V sémantice sthn. *kunig* zcela jasně dominuje význam ‚rex‘ (a to v té podobě, jakou mu dal vrcholný středověk) a posun ‚rex‘ → ‚dominus‘ není nijak samozřejmý. Pro lit. *kùnigas* lze sice předpokládat posun ‚rex‘ (totiž lit. panovník) → ‚princeps/dux‘ (po začlenění do západního kulturního okruhu) → ‚sacerdos‘ (podle p.), nevysvětlen však zůstává jak stlit. význam ‚dominus (o laikovi)‘, tak ale zejména též význam v lot. Existují sice příklady pro posun ‚rex‘ → ‚dominus‘ (ir. *rí* vs. kym. st. *rhi*; stsev. *dróttin* vs. dán. *jorddrot*, sthn. *truhtīn*, stangl. *dryhten*; gót. *þiudans* vs. stangl. *þéoden*, stsev. *þjóðann*), s takovým posunem však lze počítat dost dobře jen uvnitř komunity mluvčích, kteří jsou panovníkovými deklarativními poddanými (což není případ Lotyšů, kteří takového panovníka od 13. stol. neměli: pro ně je pánem jejich vrchnost, nehledě na to, že vládce jimi obývané oblasti nebyl králem), a zřejmě také v časovém období širším než 13.–15. stol.

Tento výklad rovněž málo vyhovuje, pokud jde o mimojazyková kritéria. Pro přejetí chybějí důvody: kolonizace byla zpočátku příliš slabá, než aby mohla zprostředkovat toto slovo; reálie, tj. německý model panovnické moci, přejata nebyla; těžko lze předpokládat prestižní charakter německého výrazu při spíše nepřátelsko-konkurenčním vztahu Litevců a Němců v 13.–15. stol.

Zkrátka řečeno: lit. výraz je příliš zakotven v domácích reáliích, než aby byl přejat tak pozdě.

Jiní se domnívali, že přejetí je starší. Berneker (1908–13: 663) myslel, že balt. výrazy jsou z gót. **kunings*, Stender-Petersen (1927a: 200) je pokládal za přejetí už z pragerm. **kuningaz*. Předpoklad staršího přejetí by odpovídal požadavku sémantické duality pramene přejetí. Tu lze pro germ. **kuningaz* skutečně předpokládat (v. **kuningaz*). Tento předpoklad je však problematický z geografického hlediska: přímý a intenzivní styk s Germány před 12. stol. je pravděpodobný jen v případě Gótů (v době, kdy seděli na dolní Visle), v gót. jazykových památkách ale výraz **kunings* chybí. Lze sice uvažovat o tom, že v rané gót. (resp. východogerm.) takové slovo existovalo a později (do 2. pol. 4. stol.) zaniklo, zdá se však, že je to málo pravděpodobné, neboť ve významu odpovídajícím významu ‚rex‘ a ‚princeps‘ jsou v gót. užívány výrazy zjevně staré, totiž *þiudans* a *reiks* (sr. k tomu i Ekblom 1962: 6). Při přejetí z gót. je navíc zřejmě nutno počítat se západobalt. prostřednictvím a ve stpr. textech žádný odpovídající výraz nenacházíme (k tomu viz ale ještě i níže).

V těchto souvislostech se nám zdá, že lze přijmout domněnku (Ekblom 1944–45: 14n, Otrębski 1966: 64) o sl. prostřednictví přejetí, tedy že zdrojem přejetí bylo psl. **kuning-* (> **kъnъng-* > **kъnędzь*). V takovém případě vzniká otázka, jak vysvětlit formu *kunig*, která musí být sekundární. Na tomto místě se tedy musíme zabývat poměrem mezi *kunigas* a *kuningas*.

Büga (1922: 70) tvrdil, že forma *kuningas* není známa ani starým psaným památkám ani současným dialektům. Podle uvedených dokladů se však zdá, že to není správné. Ekblom (1957: 179) vysvětloval *kuningas* dálkově asimilačním působením prvního *n* („*n*-Einschub“); jeho příklady na takový jev jsou ovšem nejisté, a i kdyby jeho názor byl správný, nevyhovoval by požadavku primárnosti podoby *kuningas*. Kiparsky (1934: 182) předpokládal „eine schon urgerm. Nebenform **kunigaz*“ jako výraz kolísání formy germ. sufixu. Takovou podobu lze však už pro pragerm. předpokládat jen stěží, neboť formy sufixu bez *n* jsou zjevně sekundární; navíc je přejetí už z pragerm., jak uvedeno výše, problematické.

Otrębski (1956–65: I, 65, 1966: 64) uvažoval o dvojím přejetí, tzn. že forma *kunig* vznikla později podle střhn. výrazu. Mańczak (1977: 45) tvrdil, že „rozwój **kuningas* > *kunigas* został spowodowany frekwencją, za czym przemowa fakt, że *kunigas* z kolei nieregularnie skróciło się do *kungas* (...)“ (sr. i lit. *kungas* u Daukšy, v. LKŽ: VI, 891).

Zásadní je otázka, jak vlastně forma *kuningas* existuje. Odpověď je dvojí: tato forma existuje reliktové (v některých starších památkách a v některých dialektech) a v kolísání (v jedné a téže památce existují podoby s *n* a bez něho). Takový stav se jeví jako výsledek počáteční konkurence dvou forem a následného převážení jedné z nich. Tento proces končí v historické době (18.–19. stol.), jeho počátek tedy nemusí být příliš raný a lze jej datovat třeba až do 2. pol. 14. stol.: v té době pak už snad vliv (tedy vnější, formálněmorfológický vliv!) něm. výrazu není nepředstavitelný. Otrębského řešení je tedy – s jistou rezervou – pro lit. přijatelné. V případě lot. *kungs* je však pravděpodobnější

řešení Mańczakovo, tedy neregulární zkrácení slova v důsledku frekvence, resp. výskytu v nepřízvučné pozici (sr. i Ekblom 1944–45: 19, pozn. 2: „Lit. *kungas*, lett. *kungs* erinnern in auffälliger Weise an die in druckschwacher Stellung entstandenen engl. *king*, mhd. *künc*, schwed. *kung* usw.“).

Pro lit. *kūnigas* se ovšem nabízí i rozvedení staršího názoru Ekblomova (1944–45: 18), který tuto podobu vysvětloval z *kuningas* disimilativním zánikem druhého *n*. To je sice zdánlivě málo pravděpodobné, protože bez spolehlivých paralel (lit. *pinigas* ‚peníz‘ může být i ze sthn. *pfennig*), nutno ale říci, že pro takový zánik existovaly strukturní podmínky. Etymologicky (slovotvorně) neprůhledná slova, jakými přejetí vždy jsou, jsou zároveň i slovotvorně nesegmentovatelná. Domácí slova tvořená sufixem *-ingas*, v jejichž slovotvorném základu je nasála *n*, jsou vztažena k jiným slovům tvořeným tímž sufixem a tento vztah zabraňuje disimilativnímu zániku nazály. Naproti tomu nesegmentovatelná slova jako *piningas* (doložené v dial.) nebo *kuningas* k takovým jiným slovům vztažena nejsou (nebo přinejmenším ne tak pevně) a to vytváří příznivější podmínky pro zánik druhého *n*.

*

V tzv. třetím staropruském katechismu se něm. *König* překládá následovně (v. Trautmann 1910: 56–59, Mažiulis 1981: 182n):

Seyd vnterthan aller menschlicher Ordnung vmb des HErrm willen Es sey dem *Könige* als den Obersten oder den Heubtleuten als den gesandten von jm Seiti pomettīwingi wissai smūnenisku enteikūsnan esse stesse Rikijas paggan Sta bousei stesmu *Waldniku* kāigi stesmu Aucktimmien adder stesmu Höfftmannin Kāigi stesmu pertengninton esse stesmu III 91, 25

So ermane ich nun das man für allen dingen zu erst thue Bitte Gebet Fürbit vnd Dancksagung für alle Menschen für die *Könige* vnd für alle Oberkeit Tīt paskulē as teinu kai dei pirsdau wissan po wijstin En pirmannin segge Madlan Pra madlin bhe Dīnkausegīsnan per wissans smunentis pērstans *Wāldnikans* bhe Perwissan Aucktimmiskan III 91, 15

Na základě dat sg. *waldniku* a ak. pl. *wāldnikans* lze rekonstruovat stpr. nom. sg. **valdnīk(a)s*. Takovou formu je možno předběžně segmentovat na slovotvorný základ *vald-*, sufix *-nīk-* a koncovku *-(a)s*.

Nejdříve se budeme věnovat sufixu *-nīk-*. Na prvním místě je třeba jej pospat ze synchronně interního hlediska. Ve stpr. textech nacházíme poměrně mnoho slov tvořených sufixem *-nīk-* (sr. Leskien 1891: 371n, Endzelin 1944: 71n, Schmalstieg 1974: 50n). Většina z nich jsou desubstantiva – konatelská jména (*auschautenīkamans* dat pl. ‚Schuldiger‘ od *auschautins* ak. pl. ‚Schulden‘, *balgninix* ‚Satteler‘ od *balgnan* ‚Sattel‘, *dīlnikans* ak. pl. ‚Arbeiter‘ od *dīlas* gen. sg. ‚Werk‘ nebo od slovesa doloženého participiem prez. akt. *dīlants*, *grīkenix* ‚Sünder‘ od *grīkas* gen. sg. ‚Sunde‘, *crixtnix* ‚Täufer‘ od *crixtwi* ‚taufen‘, *pogalbenix* od slovesa doloženého participiem pret. pas. *pogalbtōn* nebo od *pogalban* ak. sg. ‚Hilfe‘, *retenikan* ‚Heiland‘ od nedoloženého

slovesa přejatého z něm. *retten* ad.). Co se týče formy sufixu, nejčastější je *-enik-*, méně časté je *-nik-* a třikrát je doloženo *-inik-*. Lze tedy rekonstruovat sufix *-(e/i)nīk-*.

Pokud jde o synchronně externí aspekt popisu stpr. sufixu, lze najít jeho funkční paralely v lit. a lot. V těchto jazycích totiž nacházíme zjevné protějšky některých stpr. výrazů tvořených sufixem *-(e/i)nīk-*:

stpr. *deināalgenikamans* dat. pl. ‚Tagelöhner‘ ~ lit. *alginiņkas*, lot. *aldzinieks* ‚námezdní dělník‘ (stpr. *ālgas* gen. sg. ‚Lohn‘ ~ lit. *algà*, lot. *alga* ‚mzda‘)

stpr. *grīkenix* ‚Sünder‘ ~ lit. *griekiniņkas*, lot. *grecnieks* tv.

stpr. *balgninix* ‚Satteler‘ ~ lit. *balniniņkas* tv.

stpr. *laukinikas* ‚Lehmann‘ ~ lit. *laukiniņkas*, lot. *laucinieks* ‚rolník‘

stpr. *tallokinikis* ‚vriër‘ ~ lit. *talkiniņkas* ‚účastník talky, pomocník etc.‘

stpr. *pogalbenix* ‚Heiland‘ ~ lit. *pogālbiniņkas* ‚pomocník‘.

Je tedy možno říci, že funkčním protějškem stpr. sufixu *-(e/i)nīk-* je lit. *-inink-* a lot. *-iniek-*. Lit. sufixem *-inink-* (s dialektální variantou *-inyk-*) jsou z větší části tvořena desubstantiva, zejména konatelská jména, daleko méně jsou zastoupena deverbativa; v dialektech a ve starších textech má tento sufix rovněž podobu *-enink-*, *-enyk-*, někdy je i bez počátečního vokálu, tedy *-inink-* (*-nyk-*) (v. Skardžius 1943: 140–150, Otrębski 1956–65: II, 285–291). Stejnou funkci má i lot. *-iniek-* (s variantami *-niek-*, *-eniek-*): jsou jím tvořena zejména desubstantiva (konatelská jména, jména osob podle vztahu k substanci), ale i deverbativa (v. Endzelin 1923: 265–268).

Nutno ještě zmínit, že ve sl. nacházíme sufix *-bnik-*, tvořící nomina agentis a nomina professionis (v. Sławski 1974: I, 90n, Vaillant 1950–74: IV, 306–309).

Z diachronně srovnávací perspektivy vyvstávají čtyři otázky: 1. Jaký je vzájemný poměr obou variant lit. sufixu? 2. Jaký je poměr lit. a lot. sufixu? 3. Jaký je jejich poměr ke sl. sufixu? 4. Otázka vzniku těchto sufixů. Pojednáme je společně.

Existují v zásadě dva možné výklady:

(1) *-n-* + *-eik-* > lot. *-niek-*, sl. *-bnik-* (to by vysvětlovalo i absenci 3. sl. palatalizace) a *-n-* + *-īk-* > lit. *-nyk-*, stpr. *-nīk-* (příp. alespoň z části i sl. *-bnik-*); v. Kiparsky (1964: 117n), Sławski (1974: I, 91). Také Vaillant (1950–74: IV, 309n) vychází z *-eik-*, ale s tím, že balt. formanty má za přejaté ze sl. (lot. patrně dříve než lit. – ještě před sl. monoftongizací). Původní funkcí formantu *-eik-* byla substantivizace adjektiv a participií, zejména na *-n-*, odtud pak byl perintegrací abstrahován sufix **-neik-*. Lit. *-inink-* vysvětloval Ekblom (1957: 179n) sekundárně nazalizací ze staršího *-nīk-*.¹³⁶

Tento výklad má určité obtíže. Předpoklad sekundární nazalizace, ač nikoli nemožný, není jistý (k věci Otrębski 1956–65: I, 351n). Diftongický formant *-ei-* je neobvyklý (sr. i Brugmann 1906: 495; v lit. sice existuje sufix *-eik-*, ale

¹³⁶ Zcela nepravděpodobné je vysvětlení Vaillantovo (1950–74: IV, 309): „La lituanien *-niņkas* doit n'être qu'une graphie pour **-nikas* à *ī* long, du fait de la dénasalisation des groupes à nasale et du passage de *in* à *y*, comme de *an* à *ā*“.

ten je zjevně sekundární: tvoří expresivní pojmenování osob a je také v některých propriích, v. Otrębski 1956–65: II, 284n), ale zejména je obtížné, chceme-li jeho vznik vysvětlit „z absorpcí wygłosu tematu jakiejś pierwotnej podstawy“ (Sławski 1974: I, 91): Vaillant (1950–74: IV, 541) vykládá sufix *-ik* < **-eik*- jako *k*-ové rozšíření kmene na *-i_ǰo-*, což není bez problémů (1. *e* místo *i*, 2. *i_ǰV* ~ *iC*, tzn. *-i_ǰo-* ~ *-i_k-*: sr. stsl. *velii* vedle *velikъ*). Předpokládat *ei* kvůli absenci 3. sl. palatalizace není nezbytné, neboť mohlo dojít k vyrovnání ve prospěch nepalatalizovaných podob (sr. Meillet 1902–05: II, 337, Shevelov 1964: 342, 344, Lamprecht 1987: 49).

(2) lot. *-niek-* < *-n-* + **-enk-* < *-en-k-* & lit. *-nink-* < *-n-* + *-ink-* < *-ŋ-k-* & lit. *-nyk-*, stpr. *-nīk-*, sl. *-bnik-* < *-n-* + *-i_k-*; v. Brugmann (1906: 486n, 497n), Endzelin (1923: 265), Skardžius (1943: 141).

Určitá potíž vyvstává, chceme-li mít za původní funkci těchto sufixů „Substantivierung von Adjektiven auf *-inas, -inis*“ (Brugmann 1906: 486): v třetím případě to lze předpokládat snadněji než u lit. a lot. formantů, neboť sufix *-en-k-/ŋ-k-*, jenž měl takto fungovat, je sám zjevně již konglutínátem, vzniklým patrně také perintegrací.

Fundující výraz, kterému by odpovídal segment *vald-* označený výše jako slovo-*tvorný* základ, ve stpr. systému není. V rámci stpr. je tedy slovo slovo-*tvorné* neanalyzovatelné. Lze je analyzovat jen v rámci rekonstruovaného systému, v němž takový fundující výraz existuje (pracovně jej lze nazvat protostaropruským). Hledané fundující slovo lze předpokládat na základě lit. *valdýti* a lot. *valdīt* ‚vládnout‘. Podle toho, co bylo řečeno o stpr. sufixu *-nīk-*, lze výraz **valdnīk(a)s* v systému, v němž existuje odpovídající sloveso **valdīt*, považovat za deverbativum s významem nomina agentis. Něm. *herrschen, regieren* je v III překládáno stpr. *rickawie* (3. os. prez.); to je zjevný kalk něm. *herrschen* (od stpr. *rikijs* ‚Herr‘).

Týž sufix jako ve **valdnīk(a)s* je i v druhé části kompozita *sendraugi-wēldnikai* nom. pl. ‚Miterbe‘: zde bylo fundujícím výrazem rovněž nedoložené sloveso, odpovídající lit. *veldėi* ‚dědit‘ (od téhož základu jiným sufixem je odvozeno *waldūns* nom. sg., *weldūnai* nom. pl. III ‚dědic‘).¹³⁷

B. rex II: stpr. *konagis*, lot. *ķēniņš*, lit. *karālius*

V E 405 čteme: *König Konagis* (sr. Trautmann 1910: 88, Mažiulis 1981: 31). Vyvstává otázka, jak vysvětlit rozdíl mezi *konagis* a **valdnīk(a)s*. Nejsnazší by bylo oba výrazy považovat za nářeční varianty: *konagis* z pomesanského,

¹³⁷ Odmítnout je zřejmě třeba návrh Smoczyńskiho (v dopise autorovi ze 4.1.1998) vykládat **valdnīk(a)s* jako přejetí p. st. *władnik* ‚vládce‘. Takové přejetí by bylo velmi málo pravděpodobné, neboť se zdá, že p. slovo bylo zcela okrajové a rovněž pozdní pro přejetí do stpr.: SiStp je nedokládá, Linde (1854–60: VI, 347b) má jen jeden doklad z r. 1581 a dva z jediného textu z konce 18. stol. (Lindeho doklady opakuje SJP: VII, 647).

**valdnik(a)s* ze sembského dialektu. Dříve než uděláme takový závěr, bude dobré podívat se, co může o *konagis* říci jeho etymologické zkoumání.

O stpr. *konagis* panuje shoda, že se jedná o přejetí z germ. jazyků. Spor se ale vede o pramen, a tedy i o čas přejetí.

Trautmann (1910: 361) měl *konagis* za výpůjčku ze středn. *koninc* ‚král‘ „mit Suffixveränderung“. Potíž ale spočívá v tom, že sufix *-agis* ve stpr. není, nebo přesněji, i kdybychom připustili jeho existenci, není natolik produktivní, aby se uplatnil tak, jak předpokládá Trautmann.

Toporov (1984: 127) připouští, že grafémem *o* se v našem slově označuje foném *u*, a *konagis* pak „может быть, нуждается в конъектуре – **kunigas*, **kunigis* (?)“. V takovém případě by pro zdroj přejetí nebylo nutno předpokládat vokalismus *o*, a nebylo by tedy ani nezbytné předpokládat pozdní dobu přejetí. Toporovův výklad je ale problematický právě předpokladem konjektury: jediným případem, kdy je psáno *a* místo *i*, je *largasaytan* (E 446), které se čte jako **lingasaytan* (v. Trautmann 1910: 368n, Mažiulis 1981: 33); zde ale, jak ukazuje *cinyangus* (E 417) místo **caryangus*, jde o záměnu skupiny grafémů, totiž *ar* a *in*.

Otrębski (1966: 63) tvrdil, že *-ag-* je „nur eine phonetische Variante von germ. *-eg-* aus *-ig-*“. To by dobře odpovídalo skutečnosti, že stpr. *e* – zřejmě pro svou otevřenou výslovnost – je často psáno jako *æ* nebo *a*. Také pro *o* Otrębski připouští platnost *u*. (K otevřené výslovnosti stpr. *e* a *u* sr. Trautmann 1910: 97, 105, 110, 115, Endzelin 1944: 31, 36; *k a za e v.* i Smoczyński 1989: 32–36.)

Otrębského výklad se zdá přijatelný (akceptoval jej i Mažiulis 1988–97: II, 242), má ovšem jeden významný důsledek daný tím, že podoba *küneç* (gen. *küneçes*), tedy *s e* v druhé slabice, je podle všeho doložena jen ve střhn. (sr. Lexer 1872–78: I, 1776, Schade 1872–82: I, 522n, Grimm: V, 1691). Přejetí by tak muselo být pozdní: spadalo by teprve do doby působení Řádu a příchodu mluvčích z hornoněmeckých oblastí.¹³⁸

Budeme-li tedy stpr. *konagis* mít za hornoněm., relativně pozdní element, mohou z toho být činěny závěry pro výše položenou otázku po rozdílu mezi *konagis* a **valdnik(a)s*: bylo by možné stpr. *konagis* vykládat jako pojmenování cizí instituce, totiž německého krále! Ve **valdnik(a)s* by naproti tomu mohla být spatřována vzpomínka na starou domácí instituci, na staropruského krále.

Takové rozlišení s sebou přináší několik dalších důležitých důsledků. Jednak vyvstává otázka po vztahu stpr. **valdnik(a)s* a lot. *valdnieks*. Při srovnání s lot. *valdnieks* ‚vládce‘, utvořeného od korespondujícího základu korespondujícím sufixem, by se mohlo zdát, že ve stpr. došlo k sémantické specializaci (‚vládce‘ → ‚král‘). Taková domněnka však není nutná. Užití nomina agentis

¹³⁸ Určitou obtíž ovšem představuje otázka adaptace něm. *ü*: je možné předpokládat jeho substituci staropruským *u*? Bylo by třeba počítat s tím, že vokální systém staropruštiny nebo alespoň dialektu, do kterého bylo toto slovo přejato, byl vystaven na protikladu labializovanosti. – Ekblom (1944–45: 16n) předpokládal jako zdroj přejetí střněm. **koneg*; taková forma ale není doložena.

odvozeného od slovesa s významem ‚vládnout‘ pro označení krále nemusí být sémantická specializace: je pravděpodobné, že právě král (tj. suverénní hlava společenské jednotky širší než „rod“) byl ten, kdo „vládl“; jinak řečeno, že sloveso **vald-* platilo právě o takovém suverénním vládci. Přijmeme-li takový předpoklad, pak by to znamenalo, že **valdnik(a)s* a *valdnieks* náležejí co do doby svého vzniku různým časovým rovinám, vyznačujícím se různou sémantikou a funkcí sloves **vald-* při stejné funkci sufixů *-nik-* a *-niek-*. Slova tedy snad náležejí dvěma různým časovým vrstvám a odrážejí různou sémantickou perspektivu fundujících sloves.

Dále by na první pohled mohlo překvapit, že stpr. má dva výrazy pro „krále“, resp. že se něm. výraz překládá dvěma různými stpr. výrazy (a tyto výrazy nejsou z různých dialektů). Smoczyński (v dopise autorovi ze 4.1.1998) myslí, že „nie można twierdzić, że pruski miał dwie nazwy na oznaczenie ‚króla‘. Takich rzeczy nie zna przecież polski, ani litewski czy niemiecki.“ Zde je tedy třeba obšírnějšího výkladu. Nejdříve je nutno definovat dvojí obsah pojmu rex (toho jsme se dotkli už na začátku této kapitoly): rex I je hlava společenství širšího než rod v době, kdy se společnost strukturuje spíše na základě pokrevních vztahů (představovaných nebo skutečných); rex II je model, který má kořeny zřejmě v merovejské francké říši a který během středověku postupně převládl v celé západní Evropě – tento model funguje ve společnosti strukturované (ať fakticky nebo deklarativně) na základě osobních vztahů. Sociální pozice, které odpovídaly rex I, měly v zásadě trojí osud: 1. transformovaly se v rex II přímo (francká říše, Francie, Německo, Anglie, Skandinávie, Pyrenejský poloostrov); 2. transformovaly se v rex II nepřímo přes pozici princeps/dux (Čechy, Polsko, Chorvatsko, Maďarsko) nebo se transformovaly v pozici princeps/dux (Litva, Sasko, Bavorsko, Bretaň, Wales); 3. zanikly (Lužice, polabští Slované, Lotyšši, Irsko). V procesu této transformace může vzniknout nejistota, který výraz pro novou skutečnost (pojem), s níž jsou mluvčí konfrontováni, totiž pro pojem rex II, použít. Jinými slovy: vzniká otázka, zda lze starou domácí instituci považovat za ekvivalentní (rovnocennou) instituci nové, či zda se má dát rovnítko mezi starou cizí institucí a novým pojmem. Bližší bylo zřejmě řešení druhé; pro to se zdá svědčit jednak obecná úvaha: nový obsah přišel z téže oblasti, v níž fungovala stará cizí instituce, jednak způsob řešení této situace u západních Slovanů: **korl'ь* ‚francký král‘ (tak ještě v Meth) > č. *král*, p. *król* (podobně v lit., v. níže); kromě toho sr. i stsev. *konungr* vs. *drotning*, stangl. *cyning* vs. *cwēn* (v. **kuningaz*). Naopak první řešení ukazuje plb. *tenadz* ‚König‘. Stpr. památky jako by zachycovaly stav (situaci) takového rozhodování: *konagis* ukazuje druhé řešení, zatímco **valdnik(a)s* ukazuje řešení první. Jinak viděno, může se zde jednat také o uplatnění různé perspektivy: v E perspektivy německé (sestavovatelem E byl nejspíše Němec neznalý stpr.; *konagis* v pruské perspektivě označuje německého krále, tj. jen určitý druh suveréna, zatímco jemu odpovídající německý výraz označuje suveréna obecně), v III perspektivy pruské (autorem byl Němec zčásti znalý pruštiny a naslouchající návrhům Prusů: **valdnik(a)s* označuje vládce obecně).

Jak vše nakonec dopadlo, bohužel nevíme (nejpravděpodobnější je ovšem, že nijak, protože stpr. mezitím zanikla...). Lot., nacházející se v obdobné situaci, má pro rex II výraz *ķēniņš*, tedy rovněž přejetí z něm.

Tím se dostáváme k ostatním dvěma balt. jazykům.

V současné spisovné lot. existuje pro označení krále výraz *karalis*. To však je neologismus, utvořený v 2. pol. 19. stol. podle lit. *karālius* tv. (v. Karulis 1992: I, 380 s liter.). Vedle toho existuje archaismus *ķēniņš* tv. (sr. LLVV s.v.). Tento výraz je doložen i ve stlot. (sr. Karulis 1992: I, 460 s liter.). Zdrojem přejetí zde zjevně bylo (stř)dn. *kōninc*. Lze se domnívat, že výchozí situace mohla být stejná jako ta, kterou jsme předpokládali u Prusů (u stpr. *konagis*), totiž že lot. výraz *ķēniņš* označoval německého krále (resp. krále německého typu). Podle toho, co bylo výše řečeno o lot. *kungs*, se můžeme domnívat, že lotyšský „král“, tj. hlava jednotlivých (proto)lot. kmenů (k nim v. Hellmann 1954: 109–111), se nazýval *kungs* (< **kuningas*).

Lit. *karālius* ‚král‘ bylo zjevně přejato z nějakého východosl. dialektu. Podle toho, do které doby budeme přejetí datovat, lze uvažovat o výchozí sémantice lit. výrazu. Došlo-li k přejetí ještě před sblížením s Polskem a přechodem do západních (katolických) kulturních souřadnic, lze se domnívat, že lit. výraz převzal i sémantiku východosl. slova a že zpočátku označoval jen určitý druh suverénních vládců, totiž polské panovníky, příp. i další západní vládce, nikoli litevského nebo ruského panovníka; teprve později – po sblížení s Polskem – získal význam odpovídající západnímu středověkému pojmu krále (i.e. rex II). Méně pravděpodobné se zdá, že k přejetí došlo až po spojení s Polskem: bylo by těžko pochopitelné, proč byla sémantika přejata z p., zatímco forma z br. (východosl.).

II. Nobiles – barones – domini

Vedle svrchovaného vládce, „krále“ existovala u starých Prusů jistě určitá vrstva urozců, staropruská nobilita (o pramenech z doby před vítězstvím Řádu, které takovou vrstvu zmiňují, v. Pašuto 1955: 9n, 14, 48–52, Biskup–Labuda 1986: 59n, 76n, Lowmiański 1989: 98–103). Jako je obtížné vyjádřit se určitěji o povaze moci staropruského „krále“, je obtížné i přesněji vymezit a popsat staropruskou nobilitu (v aspektu statickém i dynamickém) stejně jako povahu její moci a vzájemný vztah krále a nobility (v. k tomu i Wenskus 1968: 8–16, Toporov 1984: 128n, 281–283). Budeme-li se ptát po stpr. výraze označujícím příslušníka této nobility, lze jako předního kandidáta uvést výraz **vīting(a)s*. Takový výraz můžeme rekonstruovat na základě lat. *witingi* (nom. pl.), *witingorum* (gen. pl.), *witingos* (ak. pl.) a střhn. *weiting*, *waiting* (*eilai* je dobře vysvětlitelné střhn. diftongizací *ī > eilai*), doložených v různých pramenech (kronikách a listinách) pruské provenience od samého konce 13. stol. (a vztahujících se na osoby pruské národnosti). Poprvé takové slovo čteme v listině z 10.

8. 1299, v níž Berthold z Brühavenu, královecký komtur, zaznamenává jména „starých vitingů“ ze Sambie, kteří zůstali věrni Řádu v době pruského povstání: *omnium, qui antiqui witingi vocantur* (v. Seraphim 1909: 448, č. 718).

Podle Hirsche (1863: 454, pozn. 14) existovali „staří vitingové“, potomci starých Prusů, kteří prokázali věrnost Řádu a dostali zvláštní práva, pokud jde o jejich majetek. Vedle nich se v pramenech 14. a 15. stol. (např. v kronice Wiganda z Marburgu) po celém řádovém území zmiňují „noví vitingové“, kteří jsou v řádových službách, bez vlastního majetku, často na Řádových hradech. Lze tedy zřejmě rozlišit tři druhy vitingů: 1. *antiqui witingi*, mající určitá zvláštní práva (privilegia) jako odměnu za věrnost v době povstání; 2. *novi vitingové* ve službě Řádu (vybírání daní a poplatků, dozor nad stavbami a hospodářstvími, vyřizování aktuálních úkolů a zejména pomocné vojenské služby); 3. *Landwitinge*, sedící na statcích (většinou) osvobozených od poplatků Řádu. (Sr. ještě Töppen 1866: 141–147, SRP: II, 864 [index].)

	služba	majetek
<i>antiqui witingi</i>	–	+
<i>novi vitingové</i>	+	–
<i>Landwitinge</i>	+	+

Jak vidno, nelze se beze všeho domnívat, že vitingové jsou pokračováním nějaké pruské šlechty, jak se jednoznačně domnívali např. Perwolf (1885: 15), Stender-Petersen (1953: 40, 53) nebo Wenskus (1968: 26–28). Töppen (1861a: 104, pozn. 1) tvrdil:

„Der Name Withinge findet sich vor der Urkunde von 1299 überhaupt nicht, und scheint erst nach der Unterwerfung des ganzen Landes und der Befestigung der Ordensherrschaft in demselben recht in Uebung gekommen zu sein, als viele sich zu den Diensten Ordens in seinen Burgen und Höfen drängten.“

Lze pak dobře předpokládat, že *witingi* nebyli příslušníky vrstvy, která vznikla ze staré pruské šlechty, nýbrž spíše ti, jejichž postavení se odvozovalo od toho, že prokázali věrnost Řádu. Töppen (1861b: 254) říká:

„Der Grundsatz des Ordens war also seit dem zweiten Abfall der Preussen – anders als noch im Frieden von 1249 – der, die Besiegten vielmehr nach ihrem Verhalten und Verdienste, als nach ihrer Herkunft und Geburt zu behandeln. So kam es dann, dass viele, welche vorher dem Stande der Edeln angehörten, in den Stand der Unfreien hinabsinken, Unfreie aber in den Stand der Freien und Edeln erhoben wurden.“

K určitější interpretaci spr. slova nám, jak se zdá, nepomůže ani etymologie. Obvyklý výklad (v. Brückner 1898: 485, 1929b: 64, 66, Kiparsky 1934: 248, Milewski 1947: 34, Stender-Petersen 1953: 40, 53) považuje spr. **vīting(a)s* za přejetí ze sl.: na základě stluž.-lat. *withasii* ‚in equis servientes‘ (1181), hl. *wiczaz* ‚leník‘, stč. *vítěz* ‚hrdina, udatný bojovník, vítěz‘, sln. *vítez*, ch. *vītēz* ‚rytíř‘ lze rekonstruovat psl. **vitędzь* a připsat mu význam přibližně ‚družiník, jízdní bojovník‘ (v. **vitędzь*). Tento výklad má ale – samozřejmě kromě toho, že uvedený psl. význam je toliko hypotetický – ještě určitou obtíž

chronologické povahy. Nepřijmeme-li (problematickou) domácí etymologii sl. výrazu a budeme-li jej považovat za přejetí stsev. *vikingr*, pak jediným vysvětlením psl. *t* nenarážejícím na větší obtíže je předpoklad substituce *k* před předním vokálem (po provedení obou regresivních sl. palatalizací neobvyklá kombinace!) pomocí *t*, resp. *t'* (Kiparsky 1934: 270, Stender-Petersen 1953: 31, 54). Existence psl. **vīting-*, a tím i možnost přejetí do stpr. je tak ovšem omezena pouze na dobu mezi 2. a 3. sl. palatalizací velár (Shevelov 1934: 633 datuje druhou palatalizaci do 6.-7. stol., třetí od 7. do pol. 9. stol., Lamprecht 1987: 48–51 klade obě do přibližně stejného období, Mareš 1969: 59–63 dokonce jejich pořadí obrací). Otázkou pak je, jak intenzivní byly sl.-stpr. styky právě v této době, resp. proč se přejetí událo právě v této (poměrně rané) době. To, že pozdější substituce sl. *dz* staropruským *g* je málo pravděpodobná, ukazuje stpr. *ratinsis* (E 368, 540) ‚Kette‘ < (pra)p. **ratędz'*. Jestliže však tento výklad přijmeme, lze se domnívat, že předpokládaná vrstva, jejíž příslušník se nazýval **vīting(a)s*, existovala (patrně ovšem odlišným způsobem) už před vítězstvím Řádu.

Nesselmann (1873: 197n) považoval něm.-lat. *waiting*, *weiting* za zkomolení stpr. **vaitnīks* ‚Redner‘ jako ‚Sprecher des Volkes‘, odvozeného od stpr. *waitiāt* (III) ‚reden, sprechen‘¹³⁹: lidé takto označovaní byli tedy mluvčími Prusů, tzn. i těmi, kteří spolupracovali s Řádem (a takoví byli ponecháni ve svém postavení?). Nesselmannův výklad má však jak sémantické, tak i formální potíže. Jednak není jasné, proč bylo k pojmenování této vrstvy použito obecného výrazu a nikoli původního stpr. slova, které ji označovalo: znamenalo by to, že se tato vrstva (definitivně?) zformovala až po vítězství Řádu. Doklady, které jsou k dispozici, nedovolují rozhodnout, zda lze hovořit o určité vrstvě, jejíž postavení uvnitř stpr. komunity a navenek vůči Řádu se vyvinulo z postavení „mluvčích“ (tlumočnicků?). Ještě závažnější jsou však potíže formální: podobu s *i* v první slabice je nutno vysvětlit hyperkorekcí v době střhn. diftongizace *ī > eilai*; tato diftongizace začíná ve 12. stol. v Korutanech, ve 13. stol. se objevuje v Bavorsku a ve 14. stol. (zejména v jeho 2. pol.) ve východních Francích, Čechách, Slezsku a také v řádových zemích (v. Paul 1998: 68, § 42). Zdá se tedy, že v roce 1299 je na hyperkorekci ještě příliš brzy.

Ve stpr. jazykových památkách lze najít i jiné výrazy, které je možno považovat za označení člověka s určitým zvláštním postavením, privilegovaného vůči ostatním, kteří takové postavení nemají (kteří privilegovaní nejsou):

E 404 *rikis*, III *rikijis*, gen. sg. *rikijas*, ak. sg. *rikijan* (kompletní doložené tvary v. Mažiulis 1988–97: IV, 24n). Tímto výrazem se překládá něm. *Herr*. V katechismech je celkem 76 dokladů. Většinou je řeč o Bohu a Kristu, část dokla-

¹³⁹ Jednalo by se o sufix *-nīk-*, o němž byla řeč výše v souvislosti s **valdnīk(a)s*. Můžeme zde ale také vidět stpr. **vaitings* se sufixem *-ing-*, který tvořil i deverbativa (sr. o sufixu Bezenberger 1907: 81–83, Leskien 1891: 379, Endzelin 1944: 73n, Otrębski 1956–65: II, 304).

dů se ale vztahuje i na lidi (všechny jsou z III); u nich pak lze rozlišit dvě roviny významu:

a) ‚dominus‘, tj. pán jako vyjádření osobního vztahu nadřízenosti: 67, 22, 95, 9: *Herr* proti *Knecht* nebo *Magd*; 93, 13, 93, 14, 103, 21, 105, 15: *Mann* jako *Herr* proti *Weib*; 95, 19, 95, 21: *Hausherr*; 31, 3: *noūsons Vraisins bhe Riki-jans – vnsere Eltern vnd Herrn [nicht verachten]*;

b) ‚baro‘, tj. pán jako vyjádření sociálního postavení: 67, 4 [*Da sihe deinen Standt an nach den Zehen Geboten*] *Ob du Vatter Mutter Son Tochter Herr Fraw Knecht seyest – Anga tu Tēws Mūti Soūns Duckti Rikijs Supūni Waix assai*; 69, 8: *Ein Herr oder Frawe spreche also – Ains Rikijs adder Supūni billi titet* (jedná se o pasáž týkající se zpovědi: po návodu, jak se má zpovídat *Knecht* nebo *Magd*, následuje návod pro *Herr* nebo *Frawe*; v téměř odstavci o něco níže čteme: *Vnd was er mer wider der gebot Gottes vnd seinen Standt gethan etc. – Herr* zde tedy není vyjádřením určitého vztahu k někomu, nýbrž spíše vyjádřením určitého sociálního postavení, určitého postavení ve struktuře společnosti); 67, 14: *Wirdiger lieber Herr – Wertings mīls Rickijs*, 71, 15: *Ja lieber Herr – Ja mijls Rikijs* (mluvčím je zde zpovídající se, adresátem zpovědník). Toto postavení je tedy, jak vidíme, buď faktické (67, 4, 69, 8), nebo mluvčím adresátovi ad hoc přisouzené jako projev úcty (37, 14, 71, 15). Druhá možnost je případ jak moderního užití slova *Herr* vůbec, tak i stpr. *Kayle rekyses*, i.e. Na zdraví, pane! v BPT, kde adresátem je zjevně mluvčího „Trinkbruder“ (v. k tomu i Mažiulis 1975).

Neméně významné jsou i femininní protějšky výrazu *rikijs*. Zdá se totiž, že ony dvě významové roviny jsou zde vyjádřeny dvěma různými výrazy:

a) *waispattin* ak. sg. III 39, 5 [*Ich (...) Habe (...)*] *Wider meine Frawe [gemurret vnd gefluchet etc.] – Prīki maian waispattin* (mluvčí je *Magd!*); **waispattins* ak. pl. III 95, 19n *Den Haußherrn vnd Haußfrawen – Steimans Butta Rikians bhe Bnttas waispattin* (*Bnttas* místo *Buttas* a ak. sg. *waispattin* místo ak. pl. **waispattins*; sr. Mažiulis 1981: 188);

b) *supūni* nom. sg. v citovaných pasážích III 67, 4 a 69, 8.

Zdá se, že toto rozlišení podporuje i GrG: 50 *Fraw Gena*, 51 *Ein edle Supana* (tedy *supana* ‚eine edle Frau‘¹⁴⁰) a také výklad *supūni* jako přejetí ze stp. **župani*, f. k *župan* ‚určitý knížecí úředník‘, tedy označení určitého sociálního postavení.¹⁴¹

¹⁴⁰ V GrA 67 a GrF 66 však čteme *supana braut*, resp. *Supana Sponsa*. Vysvětlení tohoto významu je samostatný problém. Nejpravděpodobnější se nám nicméně jeví výklad Mažiulisův (1981: 54, pozn. 42), který vidí v *braut* chybu za *fraw* (*w* bylo přečteno jako *ut* a domnělé *frawt* bylo opraveno na *braut*?). V III je něm. *Braut* překládáno stpr. ak. sg. *mārtin* (107, 19), *mārtan* (109, 10).

¹⁴¹ Podle Milewského (1947: 27n) a Levina (1974: 73, pozn. 17) není mezi *waispattin* a *supūni* sémantický rozdíl. V uvedeném kontextu se ale zdá, že tento názor není správný. Sr. ostatně i I 4, 15: *Du solt nicht Ehebrechen* 5, 17 *Thou ny tur pattiniskun lembwey*: ak. sg. *pattiniskun* ‚Ehe‘ zjevně souvisí s druhou částí kompozita *waispattin*, a zařazuje tak tento výraz spíše do okruhu „domu“ a podporuje jeho interpretaci jako vyjádření určitého osobního vztahu.

Otázkou je, zda k *supūni* existovalo i m. **supūn(a)s*. Předpoklad jeho existence je nutný, budeme-li *supūni* mít za domácí derivát od výrazu přejatého ze stp. *župan*. Pouze nikoli vyloučený je takový předpoklad, budeme-li je mít za přejetí (nedoloženého) stp. **župani*, f. k *župan* (f. **župani* jsme oprávněni rekonstruovat, máme-li stp. *pan*, k němuž je f. *pani*, za zkrácené ze *župan*). Ve známých stpr. jazykových památkách hledaný výraz doložen není (jak ukázáno výše, *rikijš* pokrývá i předpokládaný význam mužského protějšku výrazu *supūni*), nicméně Simon Grunau uvádí ve své kronice výraz *supanen* (gen. pl.): v Tractatu III, cap. IV, § 3 čteme, že Prusové měli dva stavy a „der ander war der *supanen*, dos woren vom geringen adill“ (v. Perlbach et al. 1876–96: I, 99). Více o tomto výrazu viz níže v souvislosti s jiným slovem z textu Grunauovy kroniky, totiž výrazem *kongos*.

EXKURSA¹⁴²

1. Lit. *rykauti* ‚vládnout, spravovat, vést, panovat‘ (LKŽ) je pro stlit. období doloženo na Malé Litvě, ale nikoli výhradně jen tam – jeden doklad je i u Daukšy (v DP). Toto sloveso bylo buď přejato ze stpr. **rikaut*, nebo je to denominativum od nedoloženého lit. **rykys* (**rykis*, **rykas*), přejatého ze stpr. *rikijš*. Pro první možnost mluví dvě okolnosti: 1. naprostá nedoloženost předpokládaného fundujícího slova, 2. při přejetí stpr. *rikijš* bychom očekávali lit. **rykys* nebo **rykis* a od něho by mělo být **rykiauti*.

Některé badatelé (v. Mažiulis 1988–97: IV, 22) zastávali názor, že lit. *rykauti* je domácí, nepřejaté ze stpr. Srovnávány jsou následující výrazy: lit. *riėkti*, lot. dial. *riekt* ‚krájet (chleba)‘ ‚orat dosud neoranou zem‘, lit. *rykas*, lot. *riks* ‚nástroj, nářadí‘, lit. *rikià* ‚řada, pořadí, pořádek‘, lot. dial. *rice* ‚vyjetá kolej na cestě‘, lit. *rikiuoti* ‚uvádět v řadu, řadit, seřazovat, rovnat‘ ‚uvádět v pořádek, pořádat, vést, rozkazovat‘, st. i ‚chystat, připravovat‘, lot. *rikot* ‚pořádat, konat, připravovat, chystat‘ ‚připravovat, nařizovat, vybízet‘. Lit. *rikià* lze interpretovat jako deverbativum od *riėkti* (k tomuto typu sr. Otrębski 1956–65: II, 70n); lit. *rikiuoti* lze dobře vysvětlit jako desubstantivum od *rikià* (k typu Otrębski 1956–65: II, 397–399) – kromě Būgových (1922: 65n, pozn.) paralel (lot. *rinda* ‚pořadí, řada, řádek‘ : *rindāt* ‚pořádat‘, *kārta* ‚vrstva, pořadí, řada‘ : *kārtot* ‚uspořádat‘, r. *cepedā* ‚řada, pořadí‘ : *cepedūm* ‚řadit, pořádat‘) lze uvést ještě stč. *fiediti* ‚řdit, pořádat‘, stp. *rzqdzic* ‚řdit, rozkazovat‘ od *řad*, *rzqd* ‚řada‘. U *rykauti* je však totiž s délkou kořenového vokálu: toto sloveso lze buď považovat za staré desubstantivum (od *rikià*) s již dále posunutým významem a s dlužením vokálu při derivaci (oboje je s otazníkem, navíc od *ĵā*-kmenového substantiva bychom očekávali *-iauti*), nebo za derivát od lit. *rykas*; druhá možnost je však bez sémantických paralel: Būgovo (l.c.) srovnání s r. *opýdne* ‚nářadí, nástroj‘ a r. st. *pradūm* ‚řdit, spravovat, vést, nařizovat‘ neplatí, neboť vztah mezi těmito dvěma slovy je právě opačný.

2. Lit. *žiupōnė* ‚paní‘ odpovídá stpr. *supūni* (III), *supana* (Gr) ‚(edle) Frau‘. Brückner (1898: 487) vyslovil názor, že lit. *žiupōnė* je ze stpr. Zdá se, že doklady, které máme k dispozici, to potvrzují (v. LKŽ s.v.). Ve stlit. je tento výraz doložen pouze v památkách pocházejících z pruské Litvy (sr. i Skardžius 1931 s.v.). Uvádějí jej také Nesselmann (1851: 550) a Kurschat (1883: 525), tedy rovněž autoři čerpající z jazyka Malé Litvy. V dialektech je toto slovo doloženo také na Malé Litvě nebo v přilehlých oblastech velkoknížectví. Výraz mají i Senn–Salys (1968) – s poznámkou, že je zastaralý. Kurschat (1973) a Senn–Salys (1968) uvádějí i maskulinní protějšek *žiupōnas*, *žiupōnas* (v. i LKŽ s.v.). Tento výraz je doložen už u Daukanta (sr. Fraenkel 1962–65: II, 1315). Zdá se však, že je to mladší neologismus, utvořený sekundárně k f. *žiuponė*: v C ani Lex (lit. slovníčích z 2. pol. 17. stol.) není a neuvádí jej ani Skardžius (1931). (Sr. i zápis z Tilžė: *Kad vyras, tai ponas, o poni* – *žiuponė*; LKŽ: XX, 762.)

¹⁴² Viz i Vykypěl (2004).

Obdobnou triádu nobiles – baro – dominus, jakou jsme konstatovali pro stpr. texty, nacházíme i v lit.

Lit. *bajōras* ‚šlechtic‘ je doloženo už r. 1362:

Rex quoque Kynstud in perturbato animo cum ingenti multitudine stetit juxta Mimilam, Algard similiter cum suis *bayoribus* et smyrdens prope Nergam et consiliantur et disponunt se celeriter, quomodo castrum ab hujusmodi impugnationibus absolvent. (V. Hirsch 1863: 533, Būga 1922: 167n, Avižonis 1932: 101, pozn. 36)

Toto slovo bylo zjevně přežato z východosl. *бояринъ*, a to – jak svědčí uvedený doklad – ještě před sblížením s Polskem. Lze tedy dobře předpokládat, že společně se slovem byla přejata i jeho východosl. sémantika, a tedy i východosl. podoba instituce urozců. Po spojení Litvy s Polskem však výraz *bajōras* postupně přebírá význam p. *ślachcic*, a to jak v jeho obecné rovině, odpovídající (st)č. *šlechtic*, něm. *Edelmann* etc., tak i v rovině speciální jako označení příslušníka nižší šlechty¹⁴³. Jinými slovy, máme tu co do činění se sémantickým posunem ‚(pravoslavný) bojar‘ → ‚(katolický) šlechtic‘. Ve 13. stol. se litevská šlechta ještě definuje vykonáváním určitých služeb panovníkovi (zejména vojenských), nikoli jako stav, protože pro ni ještě neplatí žádné společné právo, které by ji vymezovalo vůči ostatním. Postupná transformace ve stav proběhla až v 2. pol. 14. stol. (první privilegium je z r. 1387). Po Vytautově restrukturaaci litevského státu, při níž byly odstraněny úředy, nastoupily na místo někdejších úředníků významnější šlechtici. (Sr. Avižonis 1932: 66–78, 113, 128–135, 145.)

Dvěma významovým rovinám stpr. *rikijis*, ‚baro‘ a ‚dominus‘, odpovídají ve stlit., jak se zdá, dva různé výrazy:

– *pōnas* ~ stpr. *rikijis* ‚baro‘. Toto slovo bylo buď převzato přímo z p. *pan*, nebo je ze stbr./stukr. *пань* (f. *ponià*, dial. a stlit. *poni*, *pōnē*; p. *pani* nebo stbr./stukr. *пани* > lit. 1. *poni*, gen. *poniōs* → nom. *ponià*, 2. *pōnē*).

– *viēšpats* (*viēšpàts*), jen stlit. *viēšpatis* (*viēšpatis*, *viēšpātis*) ~ stpr. *rikijis* ‚dominus‘ (stlit. i f. *viēšpati*, *viēšpatī*, *viēšpačia*, *viēšpačià* a 2× ve WP *viēšpatni*). Stlit. *viēšpat(i)s* označovalo jednak světského pána (pána domu, hospodáře) – objevuje se často v opozici k *tarnas* ‚sluha‘ nebo s atributem *namų* ‚domu‘, jednak Boha. V religiózním významu se slovo uchovalo až do dnešní doby (převážila podoba s koncovkou nom. sg. -s); doklady na význam ‚pán (domu)‘ končí zároveň se stlit. obdobím (tj. ve 2. pol. 17. stol.), znovu se ale světský význam objevuje v 1. pol. 19. stol., ovšem nikoli už ‚pán domu‘, nýbrž ‚pán země, zeměpán‘: slova se tedy začalo neologicky užívat o panovníkovi (v. doklady v LKŽ: XIX, 290–294).¹⁴⁴

¹⁴³ Sr. i SD¹ 168: *śláchcic/nobilis, eques. baioras., śláchta / nobilitas, ordo equestris. baioray*; SD 436: *szlachcic vrodzony / Nobili genere natus equestris ordinis, vir nobilis. Baioras, szlachta / Nobilitas. Baioray, 545 ziemianin / wolny sobie / dźierzawcà starodawny. Terrigena, Nobilis priuatus. Baioras*; CI 708 *Freyherr. Bajoras, Lex 37a Freyherr. bajoras, 60 Major. bajoras.*

¹⁴⁴ Sr. k tomu i Kurschat (1883: 503): ‚*wiēšpats*, Gen. -*patiēs*, *souveräner Herr*. Man braucht *wiēšpats* nur zur Bezeichnung Gottes oder eines regierenden Herrn. Sonst wird Niemand,

Zdá se, že původní situace byla taková, že protolit. *viešpat(i)s* vyjadřovalo jak vertikální, tak horizontální rovinu významu. Přejaté *pōnas* se nejdříve uplatnilo pouze v rovině ‚baro‘ (to lze chápat jako odraz přejetí polské instituce panského stavu), postupně však začalo pronikat i do roviny ‚dominus‘, odkud nakonec vytlačilo domáci *viešpats* do religiózní sféry: novolit. *viěšpats* se užívá o Bohu. Novolit. doklady, v nichž se slovo vztahuje na světského pána, jsou – jak řečeno – neologické archaismy. Světský význam je zachován rovněž ve slovese *viešpatáuti*, které se ovšem většinou vztahuje na vykonávání vládní moci monarchické a/nebo existující v minulosti (podobně jako *viešpatijà*, *viešpatýsté* ‚panství, říše‘). Důsledkem tohoto posunu v sémantice subst. *viěšpat(i)s* byl také zánik jeho femininního protějšku.

Jednoduchou situaci nacházíme v historické době v lot.:

muīžnieks ‚šlechtic‘ je odvozeno od subst. *muīža* ‚(panský) statek‘, a podle své slovotvorné formy tedy označuje toho, kdo má statek, pozemkové vlastnictví; *kūngs* ‚pán‘ (‚baro‘ i ‚dominus‘).

Nejstarší kořeny zřejmě má lit. *viěšpats* a stpr. *waispattin*. Na první pohled dobré paralely k nim se nacházejí v indoiránských jazycích: stind. *višpāti-* ‚pán více‘, přízvisko Agniho a Indry‘, f. *višpātnī-*, av. *vīšpāti-* ‚pán, vládce osady/vesnice‘.¹⁴⁵ Pokud jde o strukturu těchto slov, jedná se zjevně o kompozita. Identita prvního výrazu je zjevná v indoír.: stind. *vīs-* f. ‚místo k bydlení, dům, osada‘, obyvatel takového místa, lidská komunita, rod‘, třetí kasta‘ (sr. Zimmer 1985), av. *vīs-* f. ‚panské, šlechtické sídlo‘ (zjevný posun v prestiži!); potvrzují to i védské konstrukce jako *višām páti-*, existující jako varianty uvedených kompozit (sr. Mayrhofer 1992–96: II, 561; Zimmer 1985 je ovšem sémanticky interpretuje jinak). Se stind. *vīs-* a av. *vīs-* lze srovnat stpers. *viθ* f. ‚královský dům, palác, dvůr‘, stpers. *wis* ‚vesnice‘, khotansakské *bisā-* ‚dům‘, stsl. *вѣсь* ‚vesnice‘, ř. *οἶκος*, dial. *φοῖκος* ‚obydlí, dům‘, lat. *vīcus*, dial. *vēcus* ‚osada, vesnice‘, městská čtvrť, ulice‘, gót. *weihs* ‚κώμη, ἀγρός‘. Na základě těchto výrazů je možno rekonstruovat ie. kořen ve třech ablautových podobách: **ueik-* (lat., gót.), **uoik-* (ř.) a **uik-* (sl., indoír.).

První část zkoumaných balt. kompozit ukazuje na diftong, a to podle svědectví stpr., kde je 2× doloženo *ai*, nejspíše na diftong zadní, tedy *ai* < *oi* (sr. i Stang 1966: 55). V balt. jazycích ovšem není doložen žádný výraz, který by

auch kein Oberpräsident, Minister, kommandierender General etc. wiěšpats genannt. Der König wird angeredet: wiěšpatiē karāliāu. (...) wiěšpats allein und ohne alle Beifügung wird nur von Gott, von Christus gebraucht. Man sagt aber nicht Wiěšpats Diēwas, oder Wiěšpats Jēzus, sondern Ponas Diēwas, Pōnas Jēzus, oder Wiěšpats, Ponas Diēwas etc.“

¹⁴⁵ Nutno poznamenat, že uvádíme-li indoiránské paralely, máme zde na mysli paralelnost povahy spíše typové než genetické: balt. a indoír. instituce a výrazy, které je pojmenovávají, jsou spíše než dědictvím z nějaké hypotetické společné komunity (komunity společné předkům Baltů a Indoíránců) výsledkem působení obdobného principu strukturace společnosti. O tom může ostatně svědčit i rozdíl ve vokalizace složce kořene první části kompozita: balt. diftong proti indoír. monoftongu (o tom sr. dále).

jak svou strukturou, tak i významem odpovídal uvedeným ie. výrazům pro určité druhy lidských obydlí, resp. lidských komunit. Jsou tedy dvě možnosti: buď budeme předpokládat, že takový výraz existoval, ale jako samostatné slovo zanikl a dochoval se pouze v kompozitu, nebo jde v uvedených balt. kompozitech o výraz jiný.

Rekonstruujeme-li balt. **vaiš-* < protobalt. **μωϊκ-* (~ ř. *οἶκος*), pak lze lit. *viēšpats*, stpr. *waispattin* skutečně dobře srovnávat se stind. *višpāti-*, av. *višpāti-* a spatřovat v těchto kompozitech starý název pro hlavu (rodové?) komunity, obývajíc prostor pojmenovaný první částí kompozita.¹⁴⁶

Ve svém starším výkladu viděl Fraenkel (1922: 215n), podobně jako Maček (1968b: 157), v první části kompozita lit. st. *viešis* ‚host‘ (~ lot. *viesis* tv.; sr. i lit. *viešėi* ‚být hostem‘, *viēšbutis* ‚hotel‘, *viēšas* ‚veřejný‘, lit. *viešnià*, lot. *viesņa* ‚host (žena)‘). Pak bychom zde ovšem měli stejnou slovo tvornou formu, jaká se jako výchozí předpokládá pro sl. *gospodь* se slovo tvorným významem ‚pán hostů‘ (v. *gospodь*).

S druhou částí našich kompozit se srovnávají následující výrazy:

A:

lit. *pàts*, gen. *patiēs* ‚manžel‘, f. *patì* ‚manželka‘, lot. *pats* ‚hospodář‘, f. *pati*, *pate*, *paša* ‚manželka, hospodyně‘, stpr. *pattiniskun* ak. sg. ‚Ehe‘ (I),

ř. *πόσις* ‚manžel‘, f. *πότνια* ‚paní, vládkyně‘ (zejm. o bohyních), mykénské f. *po-ti-ni-ja* tv.,

stind. *pāti-* ‚pán, manžel‘, f. *pátinī*, av. *paitiš* ‚pán, manžel‘, f. *nmānō.papnī* ‚paní domu‘,

toch. A *pats*, B *petso* ‚manžel‘,

lat. *potis*, n. *pote* ‚mohoucí, schopný‘ (obvykle v predikátu: *potis est* ‚je schopen, může‘), komparativ *potior* ‚schopnější, vhodnější‘, bližší, milejší‘, důležitější‘, lepší, zdatnější, silnější‘, superl. *potissimus* ‚nejzdatnější‘, nejvhodnější‘, nejpřednější, hlavní‘;¹⁴⁷

kompozita:

ř. *δεσπότης* ‚pán, pán domu, vládce‘, f. *δέσποινα* ‚paní, paní domu, vládkyně‘, stind. *dám-pati-* ‚pán domu‘ (*dám-* ‚dům‘), *jās-pati-* ‚pán, otec rodiny‘ (*jā-* ‚potomek, potomstvo‘), *šatá-pati-* ‚pán nad stem‘ (*šatám* ‚sto‘), *sahasra-pati* ‚pán nad tisícem vesnic‘ (*sahásram* ‚tisíc‘),

¹⁴⁶ Poněkud odlišně postupuje Fraenkel (1950: 67): „da die mit Stamm- und Wurzelabstufung flektierenden Nomina als Vorderglieder von Kompozita in schwundstufiger Gestalt zu erscheinen pflegen, ist allein * *μικ-* in dieser Stellung berechtigt, das dann auch die arischen Entsprechungen aufweisen.“ Proto v první části předpokládá s-kmen (sr. i Fraenkel 1962–65: II, 1245). Jako od původu s-kmen se vykládá i gót. *weihs* (sr. Lehmann 1986: 399, Casaretto 2000: 222n).

¹⁴⁷ Zda sem patří i bret. *ozhac'h* ‚manžel, ženatý muž‘, stbret. *ozech-gruec* ‚virago‘, stir. *ai-thech tige* ‚pán domu‘, není zcela jasné (sr. Fleuriot 1964: 177, Vendryes 1959: A-55, Pedersen 1909–13: I, 112, 380).

gót. *brūþfaps* , νυμφίος, manžel' (*brūþs* , νύμφη, nevěsta, mladá žena'), *hunda-faps* , setník' (*hunda* ,sto'), *þūsundifaps* , χιλίαρχος' (*þūsundi* ,tisíc'), *sw-nagogafaps* , ἄρχισυνάγωγος' (*swnagoge* ,synagoga'),

stsl. *gospodъ* ,пán', lat. *hospes* ,hostitel' ,host' (sr. **gospodъ**),

lat. *compos* (abl. sg. *compote*, gen. pl. *compotum*) ,vládnoucí něčím, schopen něčeho' ,účasten něčeho', arch. *impos* (*impos sui*, *impos animi*) nahrazeno participiem *impotēns*;

slovesa:

stind. *pátyate* ,vlastní, má, má vlastnost, ovládá, hodí se k něčemu' (s ak., instr. ,ovládat, vlastnit', s lok. ,účastnit se'), av. *paiþya-* ,být něčím majetkem', s ak. ,účastnit se', lat. *potior*, *potiri* ,zmocnit se, získat, dosáhnout' ,mít v moci, mít' (**pot-jo-*, dějové sloveso),

lat. perf. *potuī*, ptc. přez. *potēns* ,mocný' (k indikativu přez. *possum* ,mohu'), oskické *púttad* ,possit', *púttans* ,possint' (**pot-ē-*, stavové sloveso);

B:

homofonní partikule nebo zájmena:

lit. *pàts*, f. *patì* ,selbst, selber' (užíváno i k vytýkání a zdůrazňování: *pačiamė viduryje* ,v samém středu, zcela uprostřed', *pats vienas* ,úplně sám', *pats pirmasis* ,úplně první'; po demonstrativech *tas*, *šis* ,týž, právě tento' ad.; sr. i Senn 1966: 201–206), lot. *pats*, f. *pati* ,selbst' (po posesivech nebo před nimi ,vlastní'; tvoření superlativu; vytýkání a zdůrazňování ad.; sr. Endzelin 1923: 397),

lit. part. *pāt* ,selbst, právě, zrovna' (vytýkání a zdůrazňování: *čia pat* ,právě zde', *iš pat pradžios* ,hned od začátku, od samého začátku', *iki pat vakaro* ,až do večera' atd.), lot. *pat* tv.,

heth. *-pat* identifikující a vytýkající partikule („clitic particle of specification, limitation and identity“, nejpodrobněji a s liter. Güterbock–Hoffner 1994: 212–230),

lat. *-pte* zesilovací partikule (zdůrazňuje vztah k pojmenované osobě v protikladu k jiné), *utpote* ,protože, neboť, totiž',

av. *x^haēpatay-* pronominální adj. ,er selbst', afghánské *xpal* ,selbst', av. *x^haēpaiþya-* adj. ,vlastní'.

Otázkou nyní je, jak z genetického hlediska interpretovat vztah mezi těmito výrazy.

1. Někteří badatelé (Meillet 1929a: 18, Otrębski 1956–65: III, 158n, Erhart 1984: 92 ad.) převádějí výrazy uvedené sub A na společný ie. kořen **pot(i)-* ,pán' a lit. *pàts* a další výrazy sub B pokládají za sekundární (resp. jejich význam je podle nich sekundární, vyvinuvší se z významu ,pán'). Potíž však spočívá v tom, že pro takový sémantický vývoj nejsou žádné paralely a také sám o sobě je těžko pochopitelný (sr. i Schrader 1906: II, 338, Havers 1946: 138, Benveniste 1954/1966: 302).

2. Jiní mysleli, že původní je partikulárně-pronominální význam.

Schrader (1906–07: II, 336–341, 1917–29: I, 216n) předpokládal sémantický vývoj ,er selbst' → ,Er selbst' → ,Herr' a uvedl i několik paralel: br. st. dial. *cam* ,hospodář, pán domu', r. dial. *cam* ,muž, pán domu' (sr. Nosovič 1870: 572n, Dař 1903–09: III, 38), šv. st. dial. *han själw* (sr. OSS), nor. dial. *han sjølv*, dán. dial. *han sæl* (sr. OrdSS), angl. st. dial. *himself* tv., lat. *ipse* o pánu domu, ř. *αὐτός ἔφα* Pýthagorejců. Stejný vývoj, tj. ,selbst' → ,Herr' předpokládal i Pedersen (1935: 84n, 1938: 77–79), který navíc přidal heth. *-pat*, mj. jako důkaz stáří partikulárně-pronominálního významu. S tímto výkladem souhlasili Mayrhofer (1956–80: II, 200) a Fraenkel (1962–65: I, 552). Otázkou jsou ovšem důvody takového užití původně nesubstantivního (nenominálního) výrazu. Havers (1946: 138n) myslel na tabu: pronominálním výrazem označovali lidé v podřízeném postavení (otroci, služebnictvo, ženy) toho, koho uznávali nebo museli uznávat jako svoji autoritu, a to v rámci určité (relativně) uzavřené skupiny.¹⁴⁸

Sofistikovanější výklad předložil Benveniste (1954/1966: 301–307, 1969: I, 87–92). Odmítaje Schraderův a Pedersenův výklad, poukazyval na kontextově-situační omezenost takového užití partikule či zájmena s významem ,selbst': svobodní nebo pán domu by takové označení nikdy nepoužili.¹⁴⁹ Benveniste vychází z toho, že výraz **pot* sloužil původně k vyjádření osobní identity a identita může být dvojího druhu: 1. identita jako „permanence de l'objet reconnue sous divers aspects ou en diverses instances“ (gót. *sama*, angl. *same*), 2. identita jako „opposé à l'alterité“ (gót. *silba*, angl. *self*); ie. **pot* > heth. *-pat*, lit. *pàt* znamená „«lui-même» à l'exclusion de tout autre“. Spojení substantiva označujícího určitou skupinu lidí a této partikule pak označovalo toho, kdo tuto skupinu ztělesňuje:

„Pour qu'un adjectif signifiant «soi-même» s'amplifie jusqu'au sens de «maître», une condition est nécessaire: un cercle fermé de personnes, subordonné à un personnage central qui assume la personnalité, l'identité complète du groupe au point de la résumer en lui-même; à lui seul il l'incarne. (...) C'est bien ce qui se produit dans composés **dem-pot(i)-* «maître de maison». Le rôle du personnage ainsi nommé n'est pas d'exercer un commandement, mais d'assumer une représentation qui lui donne autorité sur l'ensemble familial, avec lequel il s'identifie.“ (Benveniste 1969: I, 91)

„(...) skr. *pati*, «maître», à l'état libre est tiré des composés où il a contracté son sens.“ (Benveniste 1954/1966: 305)

¹⁴⁸ Sr. i Ernout–Meillet (1959: 322): „Dans la langue familière, d'abord sans doute celle des esclaves, *ipse, ipsa* désignent la maître, la maîtresse (en personne).“

¹⁴⁹ „On ne constate pas non plus que cet emploi «ancillaire» de *autós, ipse*, etc., ait jamais produit une dénomination lexicale du «maître» comme tel, ni une dérivation à partir de ce sens. Bref ces parallèles sont à la fois trop limités dans leur sphère et d'un styl trop «familier» pour qu'on puisse y voir autre chose que des «variantes de situation»; le pronoms *ipse, autós* peuvent occasionnellement désigner le maître; ils n'ont jamais signifié «maître» hors de leur contexte.“ (Benveniste 1954/1966: 302n) Proti tomu lze vznést námitku hypotetické povahy: r. *cam*, lat. *ipse*, šv. *han själw* etc. se ve svém užití o pánovi domu skutečně zdají být takto kontextově omezena, ale z toho ještě nutně nevyplývá, že předpokládané ie. **pot(i)-* tuto kontextovou hranici kdysi nepřekročilo.

Výraz **pot* získal tedy význam ‚maître‘ (tj. ‚ten, kdo ztělesňuje, reprezentuje = zastupuje určitou skupinu → rozhoduje v ní, vede ji, vládne jí‘) ve spojení se substantivem. Zároveň bylo syntagma substantivum + partikule přehodnoceno v kompozitum (spojení dvou substantiv) a výraz **pot* byl nominalizován formantem *-i-* a užíván i samostatně jako substantivum s významem ‚maître‘. Podobně lze vysvětlit ostatní výše uvedené výrazy: stind. *patya-*, av. *paiθya-*, lat. *potio* je ‚être propre à, avoir en propre‘ (nikoli ‚être maître de‘), lat. *utpote* ‚comme il est propre (à la circonstance), comme il est naturel‘ (nikoli ‚comme il est possible‘), *potis sum facere* je doslova ‚je sui à même de faire, ipse sum qui faciam‘ → ‚je peux faire‘¹⁵⁰ atd. (v. Benveniste 1954/1966: 304, 306n).

3. Proti Benvenistovu výkladu se postavil Szemerényi (1964: 337–395; se Szemerényim souhlasil Frisk 1960–70: II, 584; v. i Chantraine 1968–80: 931). Jeho rozsáhlá polemika se zakládá v podstatě na dvou argumentech: A) formálním: neexistence konsonantického kmene **-pot-* a B) sémantickém: neexistence ie. **pot* jako partikule s významem ‚même‘.

A) Szemerényi tvrdil, že existovalo pouze ie. subst **poti-* ‚master‘, a to bylo původní, tzn. nevzniklo sekundárním přidáním formantu *-i-* k nějakému základu **pot-* (resp. **-pot-*).

Předpoklad existence původního konsonantického kmene **-pot-* a sekundárního *i*-kmenového **poti-* se zakládá na určité interpretaci výše uvedených výrazů (sr. Meillet 1898: 138n, Mayrhofer 1956–80: II, 203, Pokorný 1959: 842, Ernout–Meillet 1959: 528, Leumann 1963: 250): I. f. **pot-nī* (> stind. *pátmī-*, ř. *πότηνια*), II. **pot-jo* (> stind. *pátyate*, av. *paiθya-*, lat. *potior*), **pot-ē-* (> lat. *potēns*, *potuī*), III. kompozita: původní **-pot-* je v lat. *compos*, *impos*, *hospes* (sr. i Leumann 1963: 89, 319), sekundární **-poti-* (podle simplex **poti-*) ve stind. *-pati-*, gót. *-faps* etc.; u lit. *višpats* se ve stlit. období objevují i konsonantické formy, a proto mají někteří badatelé tento výraz za původní konsonantický kmen (v. de Saussure 1894: 459–463, Skardžius 1956: 159, Stang 1966: 180, 219, 238, Senn 1966: 130, Otrębski 1956–66: III, 62n); u stsl. *gospodb* se objevují vedle převažujících *i*-kmenových koncovek také tvary *o*-kmenové, *jo*-kmenové i *u*-kmenové, tento jev pak někteří vykládají jako projev přechodu od staršího konsonantického sklonění k jiným, produktivním typům (Meillet 1934: 421, Kurz 1969: 62, ESJS: 192; žádný tvar konsonantické flexe ovšem doložen není!), jiní ale myslí, že to je výraz přechodu od *i*-kmenů k jiným typům (Vondrák 1912: 416n, Kul’bakin 1929: 244n, Weingart 1937: 163, Diels 1963: 161n).

Proti tomu argumentuje Szemerényi (1964: 373–388) následovně:

I. f. vzniklo synkopou: m. adj. **poti-no-* ‚connected, provided with a **poti-*‘, f. **poti-nī* ‚the woman connected with **poti-*‘ → ‚woman belonging to the

¹⁵⁰ „La notion de «pouvoir» est alors constituée, un «pouvoir» dépendant de la capacité distinctive de la personne, de son ipséité, et non de la nature humaine ou d’un concours de circonstances.“ (Benveniste 1954/1966: 307)

**poti-*, the wife of the **poti-* > (synkopou nepřízvučné slabiky) **pot-nī* (1964: 389–395)¹⁵¹.

II. sloveso **pot-jo-* lze přinejmenším stejně dobře vyložit jako **poti-o-* od **poti-* (1964: 378n; tak i Mayrhofer 1992–96: II, 72). Lat. *potēns, potuī* nemusejí být pozůstatky zaniklého slovesa **potēre*, nýbrž sekundární novotvary (1964: 370–372).

III. **hospot-s* by muselo dát **hospōs*; podle Szemerényiho: **hospotis* > (synkopa) **hospos(s)* > (*o* > *e* v koncové zavěšené slabice nebo analogií podle typu *comes, -itis*) *hospes* (1964: 379n). Existence koncovek konsonantické deklinační u lit. *vižšpats* ještě nemusí dokazovat primárnost konsonantické flexe u tohoto výrazu (1964: 380–382); rovněž kolísání koncovek u stsl. *gospodb* lze interpretovat alternativně (1964: 382–386), jak uvedeno výše.

B) Pokud jde o sémantické argumenty, domníval se Szemerényi (1964: 344–349), že všechny významy heth. *-pat* se nedají odvodit z výchozího ‚selbst‘ (sám spojuje heth. výraz s adv. av. *paiti*, stpers. *patiy*). Av. *x'aē-poti* není pod něho ‚selbst‘, nýbrž **suoipotis* ‚sobě pán‘ (1964: 357–364). Nepravděpodobné je ovšem Szemerényiho tvrzení, že lit. *pàts* je kalk r. *cam*: „It is just possible that the Lithuanian particle absorbed this preposition, but basically it is the noun *pàts*, and its use is simply a calque of Russian constructions. (...) it is now clear that the identification is based on the colloquial and dialectal meaning of *sam* = ‚master‘. Russian *ja sam* could be rendered by *aš pats* because *sam* had the same meaning as *pats*.“ (1964: 352, 357) Avšak r. *cam* ve významu ‚pán‘ je lid. a dial. (tj. omezené co do funkce i co do výskytu) a pozdní: je málo pravděpodobné, že by r. *cam* bylo kalkováno lit. výrazem pro hlavu domu.

4. Lze vyslovit i kompromisní názor:¹⁵² ie. part. (zájmeno) **pot* ‚selbst, mème‘ (z níž ovšem není nutno odvozovat všechny výrazy sub B) je prostě homofonní se subst. **pot(i)-* ‚maître, master, Herr‘. Toto subst. snad sloužilo primárně k označení hlavy užší sociální jednotky (rodiny-velkorodiny-rodu), pak označovalo i vůbec ‚le chef d'une groupe de toute dimension – famille, clan, tribu“ (Ernout–Meillet 1959: 528).¹⁵³

EXKURS:

Nejasná je etymologie ie. subst. **pot(i)-* (v. Szemerényi 1964: 388n). Někteří badatelé (Bopp 1867: 227, Delbrück 1890: 436n) je vykládali jako původně abstraktum se sufixem *-ti-* ‚Herrschaft‘ → ‚Herr‘; **poti-* ale zjevně nelze spojit s **peH₃-* (**poH₃-*) > **pō-* ‚chránit, strážít‘ (> stind. *pāti* ‚chráníť‘ atd., v. Rix 2001: 462n): čekali bychom buď stind. ***pāti-* nebo reduko-

¹⁵¹ Frisk (1960–70: II, 587): „weniger glücklich“, Chantraine (1968–80: 936): „douteux“. Jinak Leukart (u Mayrhofera 1992–96: II, 75): „Analogie und Reimbildung schon auf (spät)idg. Niveau; **rég-n-ih₂-* → **pót-nih₂-* (statt ***póti-ih₂-*)“.

¹⁵² Szemerényi (1964: 342) píše o Benvenistovi: „Nor will one easily free oneself of the haunting recollection that the faultlessly logical and mathematically beautiful constructions are nearly always surrounded by an aura of ahistoricity, a strange failure to appreciate the changes that sheer lapse of time will introduce in the *system*, and not only in isolated lexical items.“

¹⁵³ Že lit. *pàts* ‚sám‘ a *pàts* ‚manžel‘ nemají geneticky nic společného, tvrdil už Bopp (1870: 162n).

vaný stupeň ***piti-** (sr. Szemerényi 1964: 388). Nevyhovují ani výklady počítající se sufixem **-et-** (Trier 1947: 234, Burrow 1955: 168; podobně Juret 1938: 68): ***pH₃-et-i-** > ř. **πόσις**, ale stind. by mělo být ***phati-**! Čistě spekulativní je úvaha interpretující laryngálu jako sufix: ***po-H-** > stind. **pāti** etc. vs. ***po-t-** > stind. **pāti-** etc.; mladším derivátem by pak bylo ***pH-ter-** > stind. **pūtā**, ř. **πατήρ** etc. ‚otec‘, a to z doby, kdy už byla laryngála hodnocena jako součást kořene (tomu by odpovídalo Benvenistovo 1969: I, 209–212 rozlišení ***pHter-** jako terme classificatoire a **atta** jako père physique, personnel; nutno ovšem připomenout, že „there is no trace of IE ***poti-** ever having had the meaning ‚protector““ (Szemerényi 1964: 388); formy ***po-H-** a ***po-t-** navíc neodpovídají ie. struktuře kořene.

Szemerényi (1964: 388n) předložil jako možnost jiný etymologický výklad: ***p-ot-i-**, kde ***p-** je nulový stupeň ie. kořene ***op-** ‚wealth‘ (> lat. *ops, opulentus*, heth. *happin-, happinant-* ‚rich‘, *happinah-* ‚make rich‘, *happines-* ‚become rich‘): ‚wealthy man‘ → ‚owner, master‘. Kromě toho, že zůstává nejasný formant takového výrazu, je na obtíž nutnost předpokladu, že slovo vzniklo až po zániku iniciální laryngály **H₃**, jinak bychom čekali ř. ***οποσις**. Sám Szemerényi pak upozorňuje na další problém, totiž že význam ‚wealth‘ je zřejmě sekundární (sr. i Pokorny 1959: 780).

Lze také uvažovat o tom, že ie. ***pot(i)-** bylo přežato z neie. jazyka. Obecně by v úvahu připadal jazyk nějaké komunity, která byla v určité době kulturně dominantní vůči hypotetické ie. komunitě a jejíž struktura byla pro ie. komunitu vzorem (Sumerové? nějaký semitský jazyk?). Weisweiler (1948) myslel na sumerské *patesi* ‚Priesterfürst, Stadtfürst‘; jeho názor odmítl Mayrhofer (1956–80: II, 201).

Jinou otázkou je, jakou funkci v předpokládané ie. jazykové komunitě výraz ***pot(i)-** označoval. Zde lze pouze zopakovat obecnou domněnku, že toto subst. snad primárně označovalo hlavu užší sociální jednotky („rodu“). Hlava domu je zároveň i manželem. Jsou zde tedy dvě perspektivy – dvojitá podoba vztahu k jiným osobám: buď vztah nadřazenosti vůči jiné osobě, nebo zvláštní vztah k osobě jiného pohlaví. Podle toho, která perspektiva převáží, může výraz, resp. jeho femininní derivát mimo okruh „domu“ nabýt významu ‚pán/paní‘ (ř. **πόρνια**, stind. **pāti-**, **pātmī-**) nebo ‚manžel/manželka‘ (ř. **πόσις**, stind. **pāti-**, **pātmī-**, lit. *pàts, patì*, toch. A *pats*, B *petso*). K některým paralelám v. i Normier (1980: 66).

Staré maskulinum ***vaispat(i)s** bylo ve stpr. zřejmě vytlačeno mladším **rikijis**, které se všeobecně považuje za přejetí z gót., přesněji řečeno východogerm., resp. protogót. ***rīkijas** > ***rīkiaz** > gót. ***reikeis**: ve známých gót. textech je doložen gen. pl. m. *reikjane*, τῶν ἐντίμων, dat. sg. superl. *reikistin*, ἄρχων, ἀρχιερέυς a *reiks*, ἄρχων (v. ***rīkaz**). Toto slovo bylo přežato nejspíš někdy v 1. čtvrtině 1. tisíciletí po Kr., kdy Gótové seděli na dolní Visle, a mohli tak být ve styku se západobaltskými kmeny. Otázkou jsou ovšem důvody přejetí. Obecně vzato, mohou být v zásadě dva: prestiž gótského výrazu nebo napodobení struktury gótské společnosti (tj. převzetí reálie). O obojím nic nevíme. Pokud gót. výpůjčka vytlačila starší domácí ***vaispat(i)s**, je snad o něco pravděpodobnější první eventualita, tedy prestiž germ. výrazu. Podle našich vlastních zkoumání lze za spolehlivé výpůjčky z gót. (východogerm.) považovat pouze *kelmis* a *ilmis*; méně jisté, nicméně pravděpodobné jsou *alu*, *brunjos*, *ylo*, *caymis*, *kāupiskan*, *pecku* a druhá část kompozita *panustaclan*. To jako by ukazovalo na málo intenzivní vzájemné kontakty, což se ovšem zdá být v jistém nesouladu s přejetím tak významného (sociálního!) termínu. Avšak Mažiulis (1988–97: IV, 26) výklad slova *rikijis* jako domácího je málo pravděpodobný (domnělý sufix **-ija-** v stpr. není; problém přináší i derivační základ, v. výše exkurs o lit. *rykauti*).

Jinou otázkou, která se nabízí, je otázka existence stpr. protějšku lit. *kūni(n)gas* a lot. *kungs*. Odmítneme-li výše zmíněnou Toporovovu (1984: 127) domněnku, že jím je *konagis* ‚König‘ (E 405), Toporovem konjektované na **konigis* [kunig-], pak to, že protějšek východobalt. výrazů není ve větších staropruských jazykových památkách doložen, poněkud překvapuje. O příčinách tohoto stavu se můžeme jen dohadovat. Jedním z možných vysvětlení může být to, že tento stav odráží užší kontakty mluvčích východobaltských dialektů s praslovanským jazykovým kontinuem, zatímco západobaltské kmeny navazují obdobné vztahy až s jazykovým kontinuem západoslovanským, resp. protopolským (sr. výpůjčku **vīting(a)s!*). Nutno ovšem poznamenat, že staropruské jazykové památky reflektují sociální terminologii jen části západobaltských kmenů – o sociální terminologii ostatních nic nevíme.

Wenskus (1968: 9) se domníval, že stpr. výrazem, který patří ke stejné časové vrstvě jako lit. *kūni(n)gas* a lot. *kūngs*, je výraz *kongos*. Tento výraz zmiňuje Simon Grunau na několika místech své kroniky (sr. Perlbach et al. 1876–96: I, 72, 99, 110n, 340, II, 667, III, 438): *kongos dos ist ein furste*. Podle Wenskuse odráží *kongos* stpr. **kungas*. Obecná nespolehlivost Grunauových údajů ovšem vyvolává i otázky týkající se tohoto slova. Není jasné, odkud Grunau toto slovo má, ani zda slovo je historismem, nebo reflektuje živý úzus některého ze staropruských dialektů. Rovněž není jasné, proč toto slovo, je-li skutečně staropruské, není doloženo ve staropruských památkách, a to ani v Grunauově slovníčku. Uvážíme-li, že Grunau na jednom místě své kroniky vydával lotyšský otčenáš za staropruský text (v. o tom Hermann 1948 s liter.), není snad vyloučeno, že i *kongos* reflektuje protolot. **kungas* > lot. *kūngs* ‚Herr‘.

Simon Grunau uvádí ve své kronice i další sociální termín, který není doložen ve staropruských jazykových památkách: v Tractatu III, cap. IV, § 3 čteme, že Prusové měli dva stavy a „der ander war der *supanen*, dos woren vom geringen adill“ (v. Perlbach et al. 1876–96: I, 99); *supanen* jsou stavění do opozice vůči *gemeines Volk*, jsou to tedy *nobiles*. Takový význam koresponduje jednak s výrazem *supana* ‚eine edle Frau‘, který Grunau uvádí ve svém slovníku (sr. Perlbach et al. 1876–96: I, 93, Mažiulis 1981: 54), jednak se *supūni* ‚Frau‘, doloženým v III a odpovídajícím (jak jsme ukázali výše) m. *rikijis* ve významu ‚pán jako baro‘. Nad *supanen* i nad *gemeines Volk* pak podle citovaného oddílu Grunauovy kroniky stojí *kongos dos ist ein furste* (sr. Perlbach et al. 1876–96: I, 99). Na tomto základě je tedy možno rekonstruovat následující stupnici:

1. *kongos* = rex

2. *supanen* = *nobiles*

3. *gemeines Volk*

a následující ekvivalence:

m. *supanen* (i.e. *supan*-KONCOVKA) ~ f. *supana* (Gr) / *supūni* (III)

m. *rikijis* (III) ~ f. *waispattin* (III).

Nakolik taková rekonstrukce odpovídá realitě, zůstává ovšem nejasné.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Určitým argumentem proti existenci stpr. formálního m. protějšku k f. *supūni*, by konečně

Třebaže o etymologicky málo jasném stpr. **vīting(a)s* nelze mluvit s úplnou jistotou, lze je – přijmeme-li tezi o jeho přejetí ze sl. – pokládat společně se *supūni* a *waldwico* ‚Ritter‘, o němž bude řeč níže, za reflex sl. vlivu na strukturu (strukturaci) stpr. společnosti. Otázkou ovšem je – podobně jako výše u *rikijš* – zda byly tyto výrazy přejaty společně s reálií (vliv na strukturaci), nebo byly přejaty pro svou prestiž a vztaheny k jistému už existujícímu sociálnímu postavení (vliv na strukturu, resp. její pojmenování). Jak naznačeno výše, vyloučíme-li přejetí maskulina *župan*, je o to pravděpodobnější, že f. **župani* bylo přejato jako nový, prestižní výraz, nikoli jako výraz pro novou, převzatou reálii.

V každém případě máme zřejmě co do činění se dvěma časovými vrstvami přejetí: z období psl. (protop.) u **vīting(a)s* (kontinuant psl. **vitedzь* v polštině v historické době nejenže nefunguje jako sociální termín, nýbrž není vůbec doložen) a z období stp. u *supūni* a *waldwico* (období existence polského státu?).

Stav v lit. a lot. odráží již oddělenou (samostatnou) a rozdílnou existenci mluvčích v různých státních útvech. Lit. *bajōras* a *pōnas* reflektují přechod Litvy mezi dvěma kulturami (podobně jako dobře předpokladatelný posun v sémantice výrazu *karālius*). Lot. *muīžnieks*, ukazující, že statkář = šlechtic a šlechtic = statkář, reflektuje lotyšskou perspektivu jako perspektivu „selského lidu“ (tj. nevolníků).

Litevská situace odráží cizí (slovanský) vliv na strukturu a strukturaci společnosti (in concreto vrstvy urozců). Lotyšská situace je výrazem absence vlastní a reflexe cizí, vůči kolektivu mluvčích tvořících dominantní vrstvu.

III. Imperator et alii

Pojmenování císaře v balt. jazycích prozrazuje cesty, jimiž jejich mluvčí směřovali do západního kulturního okruhu; ukazuje, kdo byl v tomto procesu prostředníkem:

lit. *ciēsorius*, *časorius* (v. LKŽ s.v.) je sl. původu, a to buď ze stbr. *цѣсарь*, nebo z p. *cesarz*;

stpr. *keizerin*, 2× doložen původní ak. sg. ve funkci dat. a gen. sg. (*Dāiti ste-smu Keiserin ka steisei Keiserin ast* ‚Gebet dem Keyser was des Keysers ist‘ III 91, 2; sr. Mažiulis 1981: 181), stejně jako lot. *ķeizars*, dial. *ķeizers* je z něm: ze střdn. nebo ze střhn. *keiser* (sr. Fraenkel 1962–66: I, 69, Mažiulis 1988–97: II, 150n, Mühlenbach–Endzelin 1923–32: II, 360).

Podobný rozdíl mezi lit. a lot. nacházíme i v pojmenování knížete: lit. *kunigáikštis* zjevně odráží polský vliv (v. výše), zatímco lot. *firsts* je přejato z něm.

mohlo být i to, že do litevštiny bylo přejato jen f. (v. výše lit. *žiuponė*). Tato skutečnost však může odrážet také pouze zánik původního stpr. maskulina (tj. jeho neexistenci v době přejetí do lit.).

Fürst. Příznačné pro situaci mluvčích je, že lit. výraz se vztahuje na domácí instituci, zatímco lot. na instituci cizí (existující vně kolektivu mluvčích). Příznačné rovněž je, že na Malé Litvě je doloženo i lit. *fīrstas* ‚Fürst‘ (v. LKŽ s.v.).

Odděleně je nutno se zabývat stpr. Zde existuje hapax legomenon *mistran* (původní ak. sg. ve funkci dat. sg.), překládající něm. *Fürst*:

Poskuleis tennans kai stai stesmu *Mistran* bhe steise Auktimmiskan poklusmai bhe poseggīwingi bousei

Ermane sie das sie dem *Fürsten* vnnd der Oberkeyt vnterthan vnnd gehorsam sein III 91, 20–22

Výraz *mistran* (stejně jako lit. *mīstras* ‚(vel)mistr‘) byl zjevně přejat z p. *mistrz* (sr. Mažiulis 1988–97: III, 143 s liter.). Je tedy možné domnívat se, že jeho výchozí význam byl shodný s p., tedy ‚(řádový) velmistr‘. Otázkou nyní je, zda překlad něm. *Fürst* staropruským *mistran* odráží sémantický posun ‚(vel)mistr‘ → ‚kníže‘ existující v úzu, nebo se jedná o posun překladatelský (posun nějak způsobený překladatelem). První možnosti dávají přednost Milewski (1947: 34: „zmiana znaczenia wyrazu ‚mistrz‘ na ‚książe‘ została wywołana tym, że Wielki Mistrz Zakonu Krzyżackiego był równocześnie *Księżem* Prus“), Brückner (1898: 491: „die Übersetzung ‚dem Fürsten – stesmu *mistran*‘ erinnert noch an die ältere Zeit, da der Ordenmeister, poln. *mistrz*, Landesfürst war“) a Mažiulis (1981: 183, pozn. 472: „Čia *Fürsten* ‚kunigaikštis‘ išverstas į stpr. *Mistran* ‚magistras‘ (acc. sg.) dėl to, kad Prūsuoše didžiausi valdovai ilgą laiką buvo magistrai, iš kurių paskutinis – Albrechtas (1490–1568) tik 1525 m. pasiskelbė Prūsų kunigaikščiū. Kitaip sakant, tuo metu, kai A. Vilis vertė katekizmą, kunigaikštis prūsams dar vis buvo ‚magistras‘.“).

Naopak v pojmenování vévody nacházíme shodu lit. s lot. a odlišnost lit. od p. (významy ‚vévoda‘ a ‚kníže‘ byly odlišeny až v průběhu historické doby): stlit. *ercikis* (Lex 48a: *Hertzog ercikis*, CI 912: *Hertzog ‘Ercikis*, BP II 501, R, K; doklady jsou z Malé Litvy, jedná se tedy zjevně o něm. vliv.), lit. *hèrcogas* (u Vilenta 41, 18 ovšem *hercikis* překládá něm. *Fürst* a také *hercigas* v přísaze z r. 1572 překládá jak *Herzog*, tak i *Fürst*, sr. Gerullis 1926: 294); lot. *hercogs* ‚vévoda‘ (v. LLVV s.v.). Nutno ovšem poznamenat, že lot. *firsts* a *hercogs* jsou zřejmě neologismy 19. stol.: ještě Stender (1789: II, 258, 325) má *Fürst* *Leelskungs* a *Herzog* *Leelskungs*, *Semmes tehws*.

Pokud jde o pojmenování rytíře, nacházíme ve st. lit. výraz *ricierius*, *riciērius* a *ricerius* (v. LKŽ), který byl zjevně přejat z p. *rycerz* tv. (s různou adaptací p. e). Současné spisovné *riteris* je nové přejetí z něm. *Ritter* (nemá je ještě ani Nesselmann 1851 ani Kurschat 1883).

Pozoruhodné je lot. *bruṇinieks* (*bruṇnieks*, *bruṇenieks*), derivát od *bruṇas* ‚brnění‘. Lot. je tak spolu se sln., ch. a maď. jediným středoevropským jazykem, který pro pojmenování rytíře nepoužil přejetí z něm. *Ritter*. Překvapivé je to o to víc, uvážíme-li dominantní postavení něm. vůči lot. Lotyšský slovo-
tvorný model také nemá jinde obdobu. Pojmenování rytíře lze z onomaziolo-

gického, resp. slovotvorně-typového hlediska rozdělit do tří skupin a do žádné z nich nelze lot. výraz zařadit:

1. deriváty od slovesa s významem ‚jet (na koni)‘ nebo přejetí takového výrazu: střniz. *riddare*, střhn. *ritter* etc.; šv. *riddare*, dán., nor. *ridder*, č. *rytíř*, p. *rycerz*, lit. *ricerius*, *riteris*, hl. *ryćar*, dl. *ryšar*, ir. *ridire*;
2. deriváty od substantiva s významem ‚kůň‘: fr. *chevalier*, it. *cavaliere*, špan. *caballero*, port. *cavalhero*, maď. *lovag* (*ló* ‚kůň‘), kym. *marchog* (*march* ‚kůň‘);
3. výrazy s výchozím významem ‚statečný bojovník ap.‘: angl. *knight*, sln. *vítez*, ch. *vítěz*.

Složitější je historie stpr. výrazu pro ‚rytíře‘.

V E 406 čteme *Ritter Waldwico*. Něm. *Ritter* může označovat buď jistý druh bojovníka – bojovníka na koni, nebo člena jisté společenské skupiny – příslušníka tzv. nižší šlechty. Ve svém druhém významu pak zhruba odpovídá staropolskému *włodyka* a staročeskému *vládyka* (k sémantice stč. a něm. sr. Macek 1991 a Götze–Mitzka 1939–59: V, 419–421 a zde **voldyka*). Protože minimální kontext doložení stpr. slova nedovoluje podrobnější sémantickou analýzu, je nutno při sémantické interpretaci stpr. výrazu použít metodu srovnávací, a tedy i etymologii.

Pr. *waldwico* se většinou považuje za přejaté ze sl. Není však shody o době přejetí (a tedy ani o pramenu přejetí).

Někteří badatelé se domnívají, že stpr. *waldwico* bylo přejato před sl. meta-
te-
zou likvid (tj. nejpozději v 9. stol., resp. v 1. pol. 9. stol.) z psl. **voldyka*. V tomto případě přináší obtíže sémantika stpr. slova. Byl-li význam psl. **voldyka* v době přejetí ještě ‚vládce‘, pak muselo ve stpr. dojít k sémantickému vývoji paralelnímu s tím, jenž proběhl ve stp. (a stč.), tedy ‚vládce‘ → ‚příslušník nižší šlechty‘. To se nám však při relativně velké míře specifičnosti tohoto posunu nejeví jako příliš pravděpodobné. Druhou možností je, že protop. **voldyka* se specializovalo pro pojmenování jisté vrstvy společnosti už v 9. stol. a v tomto významu bylo i přejato do stpr. Tento předpoklad sice nelze na základě přímých důkazů ani potvrdit, ani zcela vyloučit (první stp. doklady jsou až z konce 14. stol.), ale vzhledem k jistým posunům v sémantice západo-sl. **kǫnędzь* to není nemyslitelné (k posunu ‚vládce‘ → ‚nobilis, vladyka‘ totiž muselo dojít už před přijetím křtu, jinak je těžko vysvětlit, proč pro ekvivalenci s lat. *dominus* (*sacerdos*) bylo vybráno **kǫnędzь* a ne **voldyka*).

Brückner (1898: 484n, 1907a: 432, 1925: 296; 1927a: 626; sr. i Leskien 1911: 134) a podle něho i Trautmann (1910: 456) se domnívali, že stpr. *waldwico* bylo přejato ze stp. *włodyka*. Stpr. *al* za stp. *łō* pak vysvětlují jako prutenizaci polského výrazu podle domácích stpr. slov (*waldniku* dat. sg. ‚král‘, *waldūns* ‚dědic‘, *weldīsnan* ak. sg. ‚dědictví‘). Smoczyński (2000: 48) zde spatřuje přízpusobení fonotaktickým pravidlům stpr., která nepřipouštějí skupinu *vl* na začátku slova. Předpokladem přejetí ze stp. by se odstranil problém s významem stpr. slova: stpr. *waldwico* ‚Ritter jako příslušník nižší šlechty‘ ~

stp. *włodyka*.¹⁵⁵ Tento výklad má ale v zásadě dva problémy. Větší: otázkou je míra pravděpodobnosti takové předpokládané prutenizace stp. slova („It is strange that the root would have been altered without Prussianizing the unfamiliar Slavic suffix *-yka*.“ Levin 1974: 40). S tím souvisící menší: není jisté, zda v době přejetí existovala také fundující slovesa ke zmiňovaným stpr. výrazům (tj. **valdīt* a **veldīt*); ve stpr. jazykových památkách doložena nejsou.

Posunout přejetí do doby pozdější, než je 9. stol. a tím umožnit snazší výklad sémantiky stp. slova (tedy umožnit ekvivalenci mezi *waldwico* a *włodyka*) lze však i jinak. Milewski (1947: 23) předpokládal, že stpr. *waldwico* bylo přejato ze sl. dialektu, který neprovedl metatezu (tedy z nějakého pomořanského dialektu). Proti tomu má Levin dva argumenty: absence metatezy v severozápadních sl. dialektech se týká pouze skupiny TarT; „the predominant Polish form should have replaced the local word very early“ (v. Levin 1974: 40, 79). Levin (1974: 79n) ovšem upozorňuje i na tezi o vlnovitém šíření metatezy likvid od jihu na sever (k tomu sr. i Mareš 1969: 44). Uvážíme-li toto, pak lze provedení metatezy ve sl. dialektech sousedících se stpr., a tedy i dobu přejetí protop. dial. **voldyka* do stpr. posunout – spolu s Levinem – až do 10. stol.

O termínu *post quem* přejetí lze uvažovat v souvislosti s výkladem stpr. adaptace druhé slabiky sl. slova. Sl. výraz musel být převzat až po vzniku psl. *y*, tj. po delabializaci starého předsl. *ū*. Kdyby totiž při přejetí ještě bylo *ū*, nebylo by důvodu je substituovat sekvencí *wi*, a nikoli staropruským *ū*. V této souvislosti je pak třeba vysvětlit dvě věci:

1. Pro stanovení termínu *post quem* přejetí je třeba datovat psl. delabializaci předsl. *ū*.

Obecně je třeba poznamenat, že jak relativní, tak ale zejména absolutní datace jazykových změn představuje spornou otázku a závěry činěné v této oblasti je vždy nutno brát s jistou rezervou. To platí i o dataci *ū* > *y*. Lamprecht (1987: 36, 45) datuje definitivní delabializaci do doby těsně před monoftongizací diftongů, tj. podle něho asi do 1. pol. 6. stol. (podobně i Stieber 1979: 23). Bidwell (1961: zejm. 121, 126) měl zato, že *ū* existovalo ještě v době příchodu Slovanů na Balkán, tj. zhruba v 6. stol. Schwarz (1929: 285) na základě zkoumání různých přejetí ze sl. i do sl. datuje změnu *ū* > *y* do 8. stol. Shevelov (1964: 381, 634) předpokládal, že delabializace *ū* nastala teprve po monoftongizací diftongů a třetí palatalizací velár, tj. v jeho dataci až v 8.-9. stol. (s jeho názorem souhlasil i Levin 1974: 81). Těžko v této věci definitivně rozhodnout, pouze je nutno upozornit, že přímé stpr.-sl. kontakty lze podle nás v nějaké intenzivní míře předpokládat nejdříve od 6. stol. či 1. pol. 7. stol.

2. Je nutno vysvětlit způsob adaptace druhé slabiky sl. slova.

S tím souvisí obecná otázka charakteru psl. *y*. Někteří badatelé se domnívají, že to byl diftong, a mají pro to v zásadě dva argumenty: stsl. grafiku *bi* a přejetí do nesl. jazyků, v nichž je *y* substituováno sekvencí *ui* (Thomson

¹⁵⁵ Brückner vycházel ze stp. *włodyka* ‚voják‘, ale v tomto významu se stp. slova užívá pouze v Biblii při líčení Kristova utrpení (sr. SłStp: X, 254)!

1927, Brückner 1925: 296, pozn. 1, Vaillant 1950–74: I, 119, Moszyński 1984: 191). Tento názor však není bez potíží (v. zejm. Stieber 1963, Shevelov 1964: 377–379; stsl. Ыl přesvědčivě vyložil jako grafickou záležitost Trubetzky 1954: 24). Častější je mínění, že *y* bylo (specifický) monoftong. Názory na jeho fonologický obsah se však rozcházejí (v. mj. Vondrák 1924: 129n, Meillet 1934: 53n, Mareš 1969: 19n, Stieber 1979: 23, Lamprecht 1987: 34). Pro naši otázku je důležité, že žádný podobný vokál stpr. zjevně neměla, a proto byla nucena sl. vokál nějak substituovat pomocí svého vlastního inventáře fonémů a učinila tak sekvencí *ui*, tj. diftongem (způsob a příčiny právě takové substituce popsal precizně Levin 1974: 39n). Toto zdánlivě prosté a přijatelné řešení však naráží na jeden problém, a to že není úplně shody, jak vlastně číst *wi*. Shevelov (1964: 379) čte jednoznačně [ui]. Tomu odporuje Levin (1974: 78): „The letters *w* and *u* are generally not free variants in Elb Prussian orthography, and **ui/* is not the normal value for *wi*.“ To, že *w* [u] není nemožné, však ukazují E 11 *cawx* ‚Teufel‘ ~ lit. *kaũkas* ‚domácí skřítek, šotek‘ a 685 *skewre* ‚Sau‘ ~ GrG 45 *skaura* tv.

Brückner (1898: 485) a Endzelins (1943: 370) připouštějí chybu *w* za *u* („das Vokabular ist ja Abschrift!“), „which, however, is not a conventional Elb error“ (Levin 1974: 78). Levin (1974: 38n) čte [völdvikō] (Mažiulis 1981: 307 [valdvikā]) a změnu *ui* > *vi*, resp. *ũi* vysvětluje stářím přejetí: „Before the first /ui/ in a Slavic borrowing, the vocalic segment /u/ never occurred at the surface level in the environment C_V. Thus is possible that during the early period of borrowing from Slavic, at least some sequences /ui/ were changed to [ũi] (or to [vi]) (...) There can be no doubt that later borrowing firmly anchored the sequence /ui/ in the Pomesanian phonological system“. Takové výpůjčky jsou v E však jen dvě, resp. tři: **cuylis* (psáno chybně *tuylis*) ‚kanec‘, *wuysis* ‚hlídač pes‘ a *sutristio* ‚Molke‘, budeme-li je číst **suiristio*. Zda existovala ještě další přejetí s *ui*, která by mohla zakotvit sekvenci *ui* v (pomesanské) stpr., je nejasné (k *ui* sr. i Trautmann 1910: 195n, Schmalstieg 1974: 20).

V souvislosti s potížemi v interpretaci sekvence *wi* je nutno uvést ještě názor Būgūv. Būga (1911: 234) považoval stpr. *waldwico* za domácí: stpr. *waldwico* < **valdv-iko* je podle něho deminutivum od **vald-vis*, derivátu od slovesa odpovídajícího lit. *valdyti* ‚vládnout‘; sufix je též jako v lit. *kálvis* ‚kovář‘ od *kálti* ‚kovat‘, lot. *burvis* ‚čaroděj‘ od *burt* ‚čarovat‘. Būgūv výklad je hodný pozornosti, těžko je ovšem ověřit jeho sémantickou stránku (rytíf / nižší šlechtic = malý vládce ?).

SHRNUŤÍ:

Myslíme, že *wi* lze číst jako [ui] (sr. uvedené *skewre* a *cawx*). Nejméně sporný je pak zřejmě následující výklad: stpr. *waldwico* [valduiko] bylo z prap. (dial.) **voldyka* ‚nižší šlechtic, miles, „proto-włodyka“‘ přejato přibližně v 1. pol. 10. stol. (tedy ještě v době relativně dobrých vztahů polského státu a Prusů – ještě před proniknutím křesťanství v Polsku).

Přijmeme-li tedy ekvivalenci *waldwico* a *włodyka*, znamená to, že stpr. výraz odpovídal něm. *Ritter* v jeho druhém významu, a že tedy označoval příslušníka nějaké (stpr.) „nižší šlechty“ (vytvořené snad podle polského vzoru – ?). Alternativní je domněnka, že *waldwico* označovalo cizí, polskou reálii.

DODATEK:

Originální výklad podal Smoczyński (v dopise autorovi ze 4.1.1998): vycházejí z předpokladu, že kopista E v položkách 405 a 406 „przestawił odpowiedniki pruskie“ a že původní ekvivalence byla 405 *König Waldwico* a 406 *Ritter Konagis*, spojil *waldwico*, konjektované na **waldinico*, s III *waldniku* a výraz *konagis* jako ‚rytíř patřící ke králově společnosti‘ vyložil přejetím ze střhn. *künigel, kungelîn* ‚einer von den Leuten oder von der Partei des Königs‘. Jeho výklad však nechává více otevřených otázek než výklad „klasický“: 1. nutnost předpokladu uvedené chyby opisovače (chyba takového typu jinde není doložena); 2. nutnost předpokladu dvou chyb při opisu stpr. slova v řádku 406 (*in* → *w* a *-s* → *-o*, druhá je nutná kvůli rozdílu v morfologické charakteristice v E a v III); 3. nejasný je výklad stpr. *konagis*: naznačený výklad nechává otevřenou jak stránku sémantickou (posun od ‚einer von den Leuten oder von der Partei des Königs‘ k ‚Ritter‘ je speciální!), tak stránku formální (vysvětlení adaptace něm. slova). Na jiném místě Smoczyński (2000: 47n) zastává starý výklad výrazu *waldwico* jako přejetí ze sl.